

Parel van de heide ontginning

CULTUURHISTORISCHE ANALYSE

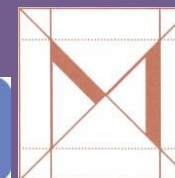
Landgoed Vrijland in Arnhem

Onderzoek i.o.v. de gemeente Arnhem, Erfgoed en Ruimte, augustus 2014

Monumenten Advies Bureau i.s.m. Overland

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

COLOFON

Opdrachtgever

Gemeente Arnhem, Erfgoed en Ruimte

Analyse en fotografie

drs. C.J.B.P. Frank (Monumenten Advies Bureau)

drs. J.W.P.M. Neefjes (Overland)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (foto's bebouwing Vrijland Noord)

Historisch beeldmateriaal

Gelders Archief

Diverse beeldbanken en literatuur

Dit is een uitgave van het Monumenten Advies Bureau, in samenwerking met Overland, Nijmegen-Wageningen, augustus 2014; copyright MAB Nijmegen 2014

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

drs. C.J.B.P. Frank

drs. F.A.C. Haans

ing. G. Korenberg

mw. drs. M. Lemmens

Bredestraat 1, 6542 SN NIJMEGEN

tel: 024-3786742

Info@monumentenadviesbureau.nl /Website: www.monumentenadviesbureau.nl

INHOUD

1 INLEIDING	5	5.3 De landgoedperiode in hoogtijdagen	53
1.1 Cultuurhistorie in Vrijland	5	5.4 De periode Mill Hill	54
1.2 De cultuurhistorische analyse	6	5.5 De Werft	54
1.3 Het onderzoeksgebied	6	5.6 Na de Tweede Wereldoorlog	55
1.4 Het doel van de analyse	7	6 HISTORISCHE BOUWKUNDE, INVENTARISATIE EN WAARDERING	56
1.5 Werkzaamheden	7	6.1 Bebouwingskarakteristiek: historische bebouwing en bijzondere objecten	56
2 INTRODUCTIE ONDERZOEKSGBIED	9	6.2 Historische bouwkunde, objecten en ensembles	56
2.1 Ligging en begrenzing	9	6.3 Overige objecten en elementen	58
2.2 Karakter	9	6.4 Beschermd rijksmonument	58
3 HISTORISCHE CONTEXT: LANDSCHAPSONTWIKKELING	12	7 HISTORISCH GROEN, INVENTARISATIE EN WAARDERING	60
3.1 Geologische geschiedenis	12	7.1 Groen- en groenstructuren	60
3.2 Prehistorie	13	7.2 Waardevolle groenstructuren op de bomenlijst	60
3.3 Middeleeuwen en later	13	8 OVERIGE CULTUURHISTORISCHE WAARDEN	61
3.4 Landschap en bodem bij de ontginning	15	8.1 Cultuurhistorische waarden samengevat: algemene omschrijving	61
4 HISTORISCHE CONTEXT: BEWONERS EN GEBRUIK	18	8.2 Tuinhistorische waarden: het ontworpen Vrijland	61
4.1 Inleiding	18	8.3 Vrijland, als onderdeel van het complex van Vliegveld Deelen	61
4.2 Woeste gronden	18	8.4 Vrijland als onderdeel van de collectie landgoederen in Arnhem	62
4.3 Ontginningsdorp Schaarsbergen	20	8.5 Archeologisch monument	62
4.4 Het landgoed Vrijland	21	9 WENKEN EN KANSEN	63
4.4.1 Stichting als ontginningslandgoed door S.P. Scheltema (1850-1870)	21	9.1 Inleiding	64
4.4.2 Vrijland in de periode Coers (1870-1897)	22	9.2 Wenken t.a.v. de karakteristiek van het gebied	64
4.4.3 Vrijland in de periode Van Heeckeren (1897-1904)	28	9.3 Cultuurhistorische identiteit, bekendheid, beleving	65
4.4.4 Vrijland in de periode Van Pallandt (1904-1913)	30	9.4 Beschermd gezicht	66
4.4.5 Vrijland in de periode Van Welderen-Rengers (1913-1917)	30	9.5 Beheer	66
4.4.6 Vrijland als klooster van de Fathers of Mill Hill (1919-1941)	31	10 LITERATUUR/BRONNEN	67
4.4.7 Vrijland rondom de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)	36		
4.4.8 Vrijland na de Tweede Wereldoorlog	39		
4.4.9 De ontwikkelingsgeschiedenis van het landgoed Vrijland in kaartbeelden samengevat	45		
5 HISTORISCH LANDSCHAP, RUIMTE EN STRUCTUREN, INVENTARISATIE EN WAARDERING	52		
5.1 Inleiding	52		
5.2 De tijd voor de ontginning en de eerste landgoedfase	52		
		CATALOGUS GEBOUWDE OBJECTEN, vanaf pagina 57	
		GROTE FOTO'S	
		Landbouwkamer	4
		Kloostergebouwen	8
		Oude eiken achter de kloostervleugel	11
		Terrein boerderij	51
		Detail topografische kaart 1874	63

1 INLEIDING

1.1 Cultuurhistorie in Vrijland

Vrijland is een ontginningslandgoed, dat rond het midden van de negentiende eeuw in de uitgestrekte heidevelden in het noordelijke deel van Arnhem is ontstaan uit particulier initiatief. Het was onderdeel van een hele reeks grote en kleine ontginningen van ondernemende Arnhemmers, die in dit woeste gebied wel brood zagen in mogelijk lucratieve bos- en landbouwactiviteiten.

Het ontginningslandgoed diende ook als buiten, voor verschillende opeenvolgende eigenaars. In de nadagen van het landgoed was het de residentie van enkele adellijke families, tot het in 1919 in handen kwam van de broeders van Mill Hill, die er hun missieklooster stichtten. Uit die tijd dateren de thans onder meer nog de opvallende kapel en een kloostervleugel. In de Tweede Wereldoorlog vestigde de Duitse bezetter zich op het terrein, waarvan het noordelijke deel werd ingericht als onderhoudscentrum van het nabijgelegen vliegveld (Fliegerhorst) Deelen. Na de oorlog keerden de broeders voor korte tijd terug, maar uiteindelijk is Vrijland in gebruik genomen door Defensie.

De vele opeenvolgende gebruikers lieten steeds weer nieuwe sporen achter in het terrein, veelal cultuurhistorisch waardevolle relictten, die het verhaal vertellen van meer dan anderhalve eeuw Arnhemse geschiedenis.

Vrijland is onderwerp van deze cultuurhistorische analyse, waarvan de resultaten in dit rapport worden gepresenteerd. De cultuurhistorische analyse brengt de cultuurhistorische waarden van het landschap van Vrijland, de bijzondere structuren, gebouwen en objecten in beeld en beschrijft deze in hun onderlinge samenhang. De bedoeling is de bijzondere cultuurhistorische waarden een rol te laten spelen in het opstellen van beheerplannen, de mogelijke aanwijzing als gemeentelijk monument (het noordelijke deel is al als rijksmonument beschermd!) en bij het wekken van publieke belangstelling voor het landgoed.

Globale begrenzing onderzoeksgebied cultuurhistorische analyse (bron: bingmaps.com). Het oorspronkelijke landgoed wordt ingekaderd door de West Vrijlandweg, de Koningsweg, de Hoenderloseweg en aan de noordzijde door de hier getekende gele lijn. De pijl wijst naar het noorden.

1.2 De cultuurhistorische analyse

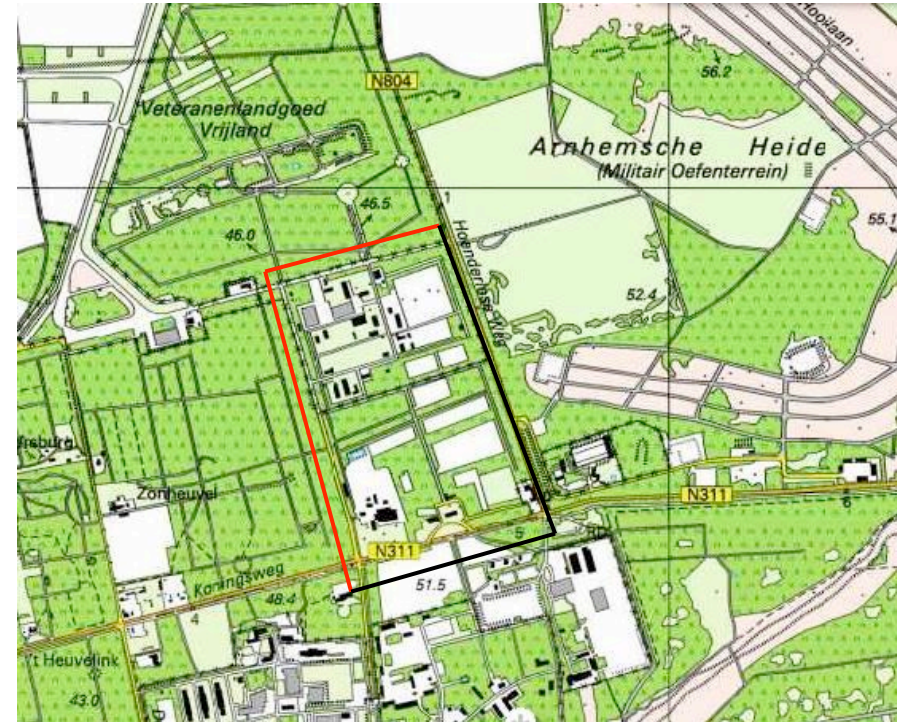
De Cultuurhistorische analyse resulteert in een rapportage met een beschrijving van de aanwezige cultuurhistorische waarden, die tevens worden gevisualiseerd in een waardenkaart. De volgende onderdelen komen aan de orde:

- Beschrijving van het landschap (opgedeeld in landschapstypen) en de historisch-ruimtelijke ontwikkelingen van het onderzoeksgebied in hoofdlijnen. Hierbij is aandacht voor het onderliggende landschap, de ontwikkeling van het landgoed en de komst van latere gebruikers;
- Beschrijving en overzicht van de aanwezige cultuurhistorische aspecten (landschappelijke structuren, faseringen in de landgoedaanleg, bouwkundige objecten, ensembles, groen);
- Waardering van het landschap aan de hand van de in het studiegebied aangetroffen landschapstypen;
- Kwalificatie van de cultuurhistorische kwaliteit van de bebouwing en objecten (indifferent, attentiewaarde, waardevol, zeer waardevol);
- Duiding van de cultuurhistorische waarden, in woord en beeld (Cultuurhistorische kaart)
- Wenken voor behoud, versterking en presentatie van de aspecten met cultuurhistorische waarde;

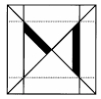
1.3 Het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied betreft het voormalige landgoed Vrijland. Het gebied ligt ten noorden van de Koningsweg (zie de afbeelding op deze en vorige bladzijde). Tegenwoordig staat het gebied bekend als “Vrijland Noord” (het noordelijke deel van het terrein) en “Oud & Nieuw Vrijland”, het zuidelijke deel van het terrein. Het gebiedsdeel Vrijland Noord is aangewezen als rijksmonument. Vrijland Noord is in gebruik bij de Commando Luchtstrijdkrachten, als een onderdeel van MLT Deelen. Nieuw Vrijland (in de zuidoosthoek van het terrein) is als kantoor in gebruik bij de

Commando Landstrijdkrachten (CLAS), als onderdeel van het cluster Schaarsbergen. Oud Vrijland wordt gebruikt door de Huis Oppasdienst).

Ligging van het onderzoeksgebied op de huidige topografische kaart (bron: watwaswaar.nl).

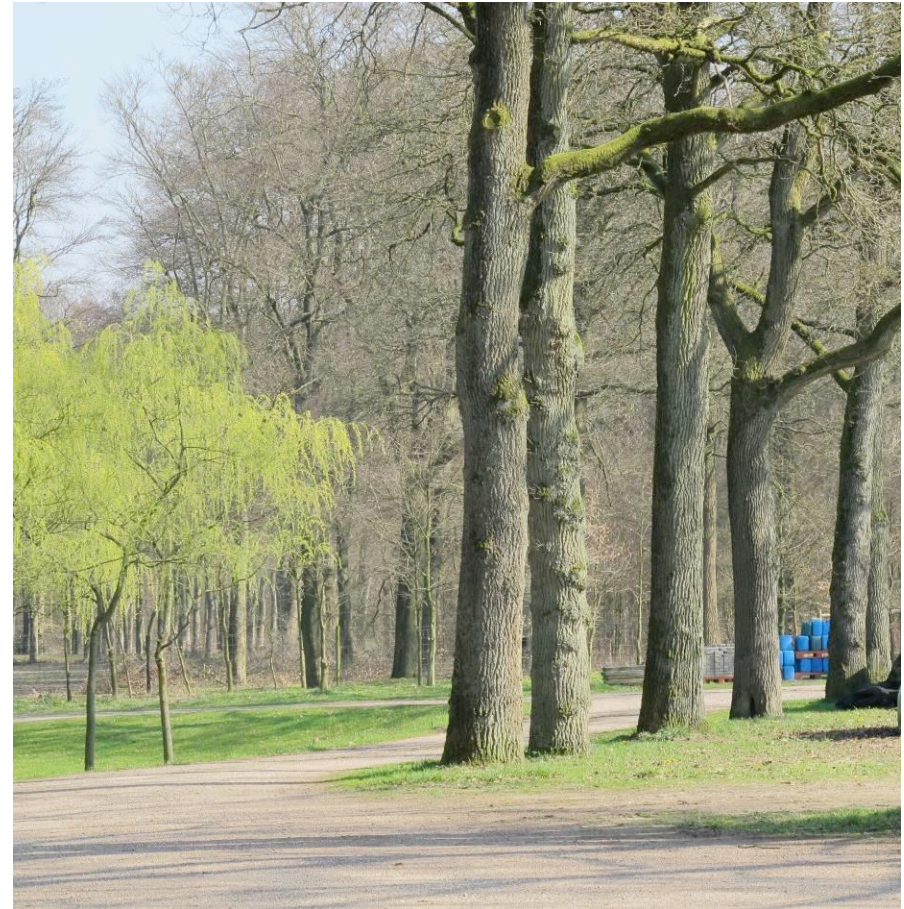
1.4 Het doel van de analyse

Het doel van deze cultuurhistorische analyse is om de aanwezige cultuurhistorische waarden in hun onderlinge samenhang te beschrijven en in kaart te brengen. Op deze manier kunnen ze een rol spelen in het opstellen beheerplannen en bij de mogelijke aanwijzing van het nog niet beschermde deel van het landgoed als gemeentelijk monument. Tevens gaat het om de samenhang met de andere landgoederen in Arnhem-Noord. Daarnaast kan de informatie worden gebruikt om de publieke belangstelling voor het gebied te vergroten.

1.5 Werkzaamheden

De gegevens voor deze analyse zijn verzameld tijdens veldwerkbezoek aan het gebied (uitgevoerd in maart 2014), archiefonderzoek en studie van diverse dossiers en documentaties van de gemeente Arnhem. Dit rapport bevat de in paragraaf 1.2 opgesomde onderdelen. Alle relevante cultuurhistorische aspecten zijn weergegeven op de cultuurhistorische waardenkaart. De archeologische component maakt geen deel uit van deze analyse.

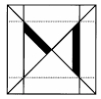
Monumenten Advies Bureau en Bureau Overland, juni 2014

Vrijland, impressie van het voormalige landgoed vanaf de West Vrijlandweg, 2014.

Introductie van Vrijland, context en achtergronden

2 INTRODUCTIE ONDERZOEKSGBIED

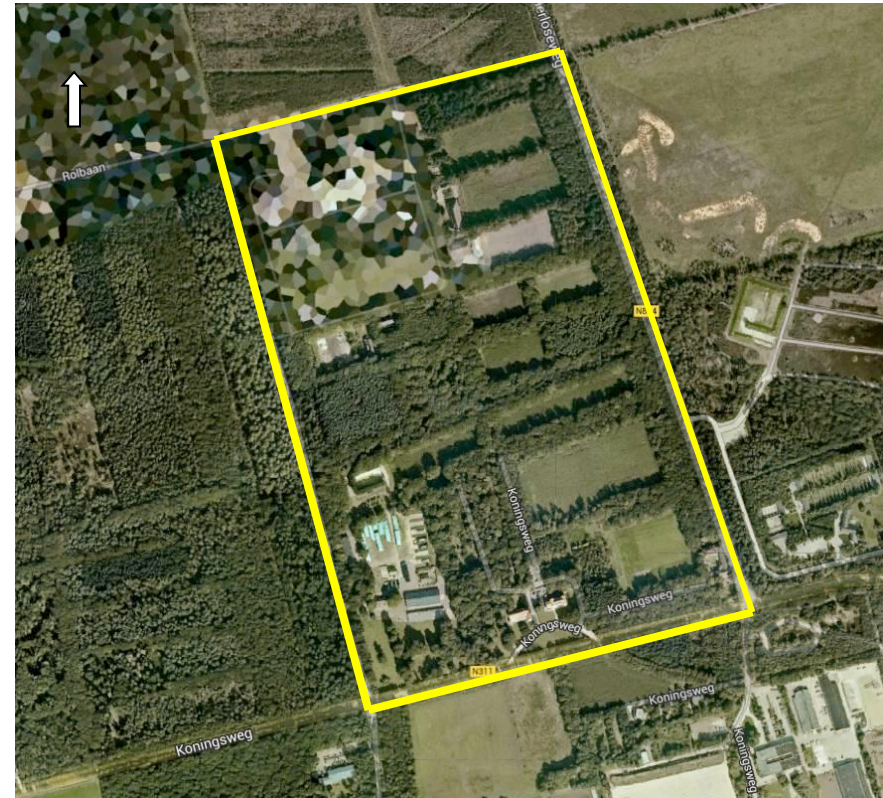
2.1 Ligging en begrenzing

Het onderzoeksgebied betreft een groot rechthoekig terrein van het voormalige landgoed Vrijland, grotendeels gelegen ten noorden van de Koningsweg in het noordelijke deel van de gemeente Arnhem.

In het onderzoek wordt uitgegaan van de historische grenzen van het in de negentiende eeuw ontstane landgoed. De begrenzing van het onderzoeksgebied is daarmee als volgt: aan de noordzijde grenst het gebied aan het Veteranen Landgoed Vrijland, aan de oostzijde aan de Hoenderloseweg, aan de zuidzijde aan de Koningsweg en aan de westzijde wordt de grens gevormd door de West Vrijlandweg.

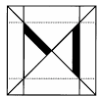
2.2 Karakter

Vrijland bestaat uit een thans grotendeels bij Defensie in gebruik zijnd groen gebied ten noorden van de Koningsweg. Het rechthoekige gebied heeft een grotendeels orthogonale structuur met elkaar kruisende lanen en paden, waarbinnen een systeem van (voormalige) landbouw- en bosbouwkavels ligt. In dit rapport spreken we ook van een kamerstructuur. Het gebied is uitgesproken groen door de vele bomenlanen, de kleine bospercelen, de weiden en akkers en de houtopstanden rond de gebouwen. Het grotendeels vrij toegankelijke zuidelijke deel bevat een groot boerderijcomplex, het bebouwingsensemble van het voormalige klooster en een groot gebouw van Defensie, visueel gescheiden door veel groen. Het middendeel bestaat nog grotendeels uit de negentiende-eeuwse landbouwkavels van het oude landgoed. Het achterste deel bevat een militair complex uit merendeels de jaren veertig van de vorige eeuw (Vrijland-Noord, de voormalige *Werft van Fliegerhorst Deelen*). Dit uit vele bouwdelen, veelal in traditionele stijl vormgegeven, is ingevoegd binnen de kamerstructuur van het landgoed.

Luchtfoto met begrenzing onderzoeksgebied (bron: googlemaps). De pijl wijst naar het noorden.

Rondom Vrijland liggen voornamelijk in de negentiende eeuw ontstane (bos)ontginningsgebieden, die in de loop van de vorige eeuw voor militaire doeleinden in gebruik zijn genomen. Ten noorden van het onderzoeksgebied ligt het Veteranenlandgoed Vrijland, een herdenkings- en wandelpark met ereveld, waar de as van veteranen (en hun naasten) kan worden verstrooid.

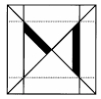

Van boven naar beneden gebouwen van het voormalige kloostercomplex, militairgebouw en boerderijcomplex, aan de zijde van de Koningsweg.

Van boven naar beneden impressies van het centrale bos- en landbouwgebied op Vrijland en één van de gebouwen van het complex Vrijland Noord (foto collectie RCE).

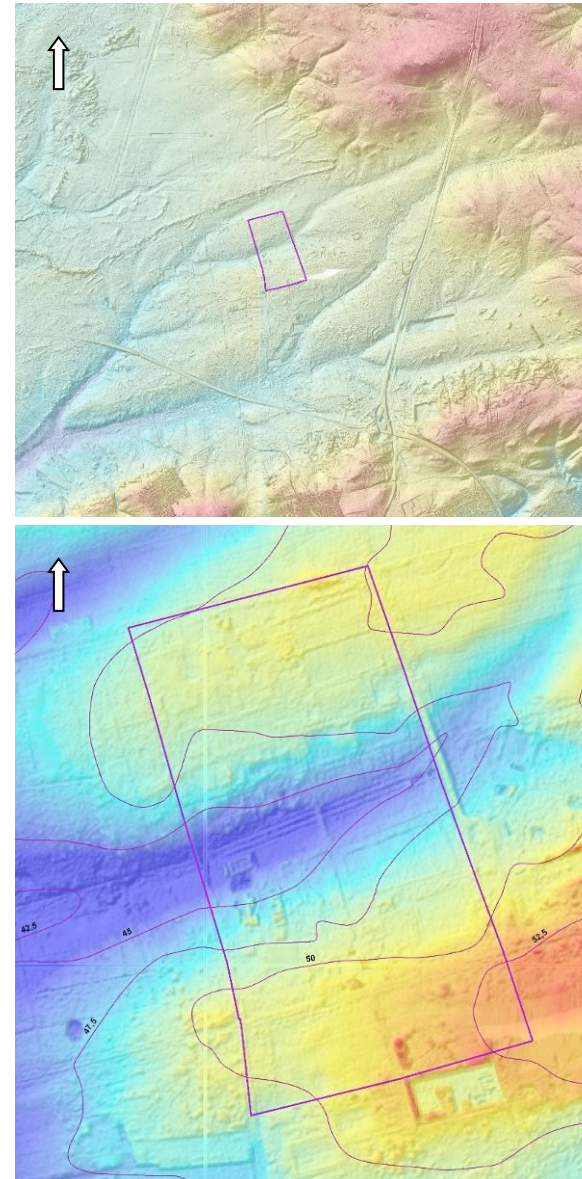

3 HISTORISCHE CONTEXT: LANDSCHAPSONTWIKKELING

3.1 Geologische geschiedenis

Landgoed Vrijland ligt op de bodem van een vlakte met zogenaamde smeltwaterafzettingen. Nadat in de voorlaatste ijstijd, het Saalien (236.000 tot 126.000 jaar geleden) stuwwallen waren afgezet, werd een deel van deze opgestuwde zanden weer geërodeerd door smeltwater dat zowel van de stuwwallen als van smeltende sneeuw afkomstig was. Daarbij werden ter hoogte van Vrijland dikke pakketten grof en grindig zand afgezet. Deze zanden zijn over het algemeen armer dan die van de stuwwallen, doordat de fijnere, mineraalrijkere delen, verder met het water mee werden getransporteerd.

Op het hoogtebeeld (Actueel Hoogtebestand Nederland, Topografische Dienst) zijn de smeltwaterdalen te zien die door het smeltwater zijn gevormd. Een van de dalassen loopt dwars door het landgoed Vrijland. De hoogste delen van het landgoed (in het zuidoosten, ongeveer 53 meter) ligt daardoor zo'n tien meter hoger dan het laagste deel (midden-west, ongeveer 43 meter). Na de ijstijden, in het warmere Holoceen, werd de ondergrond weer doorlatend. Het grondwater zakte tot diep in de ondergrond. Volgens de Bodemkaart van Nederland (Stiboka, 1979) bestaat het studiegebied nu geheel uit zogenaamde haarpodzolen in grof zand met grind. De centrale laagte in het landgoed is nu een zogenaamd droog dal, dat (doorgaans) geen water voert. Afgaande op de kaart van De Man (1832) dat (iets westelijk van het studiegebied) deze laagte aanduidt als "Grasdal" is niet uit te sluiten dat het gebied ooit vochtige is geweest. Direct rond het laagste deel van het landgoed was de bodem dan vochtiger. Een beschrijving van Vrijland uit de negentiende eeuw meldt dat in een deel van de laagte water stond, waar wild kwam drinken.

Uitsneden kaarten Actueel Hoogtebestand Nederland, Topografische Dienst. Het getekende kader stelt de grenzen van het onderzoeksgebied voor.

3.2 Prehistorie

In het plangebied zijn geen archeologische vondsten uit de prehistorie gevonden. Toch willen we kort ingaan op prehistorische en vroegmiddeleeuwse landschapsvorming.¹ Al in de late IJstijd werd het gebied in gebruik genomen door jagers-verzamelaars. Eerst leefden die nog in een open toendralandschap, later in een gebied met bossen. Vanaf het Neolithicum, toen de landbouw zijn intrede deed, werd het gebied in agrarisch gebruik genomen. De trechterbekercultuur, vanaf omstreeks 3500 v. Chr., was de eerste volwaardige agrarische cultuur op de Veluwe. In het Veluwe oerbos verschenen open plekken met boerderijen, akkers en weiden. De boerderijen en akkers hadden nog geen vaste plaats maar werden verplaatst als de bodem uitgeput was. Het is niet onmogelijk dat er bij het lage, centraal gelegen deel van het landgoed, waar mogelijk water beschikbaar was, nederzettingen lagen, zowel uit de tijd van de jagers-verzamelaars als uit de tijd van de eerste landbouwculturen. Volgens de archeologische verwachtingskaart (Boshoven, 2008) heeft het hele studiegebied echter een lage archeologische verwachting. Wel is er volgens de kaart kans op grafheuvels. Direct ten westen van het landgoed (op zo'n 50 tot 150 meter van de westgrens) zijn ook acht grafheuvels aangetroffen, die breed gedateerd zijn (Laat-Neolithicum (2800 – 2100 v. Chr.) – Bronstijd (2100 v. chr – 800 v. Chr.)). Op de Veluwe ontstonden onder invloed van de prehistorische boeren grote open plekken in het bos. Ze lieten hun vee in het oerbos grazen, en mogelijk verbrandden ze het bos ook. Als gevolg van de ontbossing werd de toch al arme zandgrond nog armer en zuurder door het proces van uitspoeling van ijzer, organische stof en voedingsstoffen (podzolering). Op deze extreem arme zandgronden was bosherstel nauwelijks mogelijk. Waarschijnlijk ontstonden zo al in het Laat-Neolithicum op de armste zandgronden, waaronder de omgeving van

1 Aan de hand van het West-Veluweonderzoek dat Overland verrichtte met de RCE en de provincie Gelderland en waarin wordt ingegaan op landschapsvorming op de stuwwallen (Neefjes, 2006) en op Boshoven (2008).

Vrijland, de eerste uitgestrekte heidevelden, mogelijk afgewisseld met (secundair) eiken-berkenbos. Landbouw was op de verarmde gronden niet mogelijk. Het is aannemelijk dat het gebied vanaf het Laat-Neolithicum of de Bronstijd onbewoonbaar werd. Wel bleven boeren hier hun vee hoeden. Aan het eind van de Romeinse tijd kwam het bos als gevolg van langdurige bevolkingsterugval weer terug, om weer opnieuw te worden verdrongen door heide in de Middeleeuwen, toen de bevolking van de buurschappen en dorpen in de omgeving weer groeide.

3.3 Middeleeuwen en later

Vanaf de Middeleeuwen bood het landschap vele eeuwen lang het beeld van zeer uitgestrekt, golvend heideveld, waar boeren hun schapen lieten grazen en plaggen staken als strooisel voor in de stal. Afgaand op de kaart van de Man (zie volgende bladzijde) was de vegetatie in het laagste deel van het landgoed mogelijk grassiger en kruidiger. Door te intensief gebruik van de heide trad meer westelijk en noordelijk grootschalige verstuing op, maar, mogelijk door de grofheid van het zand, bleef dat in het studiegebied achterwege. Wel zijn bij het veldwerk geïsoleerde stuifduintjes aangetroffen, mogelijk ontstaan doordat zand bij harde wind vanuit het westen werd aangevoerd, en hier in de heidevegetatie (of in eikenstruiken) werd neergelegd.

De zeer uitgestrekte heide werd niet systematisch ontsloten door wegen, zo is te zien op bijvoorbeeld de kaart van 's Groten van 1573 (zie volgende bladzijde). Er liepen alleen enkele zandpaden en enkele kronkelige doorgaande zandwegen. Aan het eind van de zeventiende eeuw werd op last van koning-stadhouder Willem III de Koningsweg aangelegd. De heide en de bossen van de Veluwe vormden voor hem het ideale jachtlandschap voor de zogenaamde parforcejacht. Herten werden achtervolgd door grote jachtgezelschappen die zich snel over de Veluwe moesten kunnen verplaatsen. Daarom werd een stelsel van kaarsrechte wegen over de Veluwe aangelegd. Veel van deze zogenaamde koningswegen zijn later weer in onbruik geraakt, zo niet de Koningsweg, die langs de zuidrand van het landgoed loopt.

Kaart van 's Groten van 1573, met centraal een indicatie van de ligging van het latere landgoed Vrijland.

Kaart van De Man, omstreeks 1812, met daarop de huidige omtrekken van het landgoed geprojecteerd.

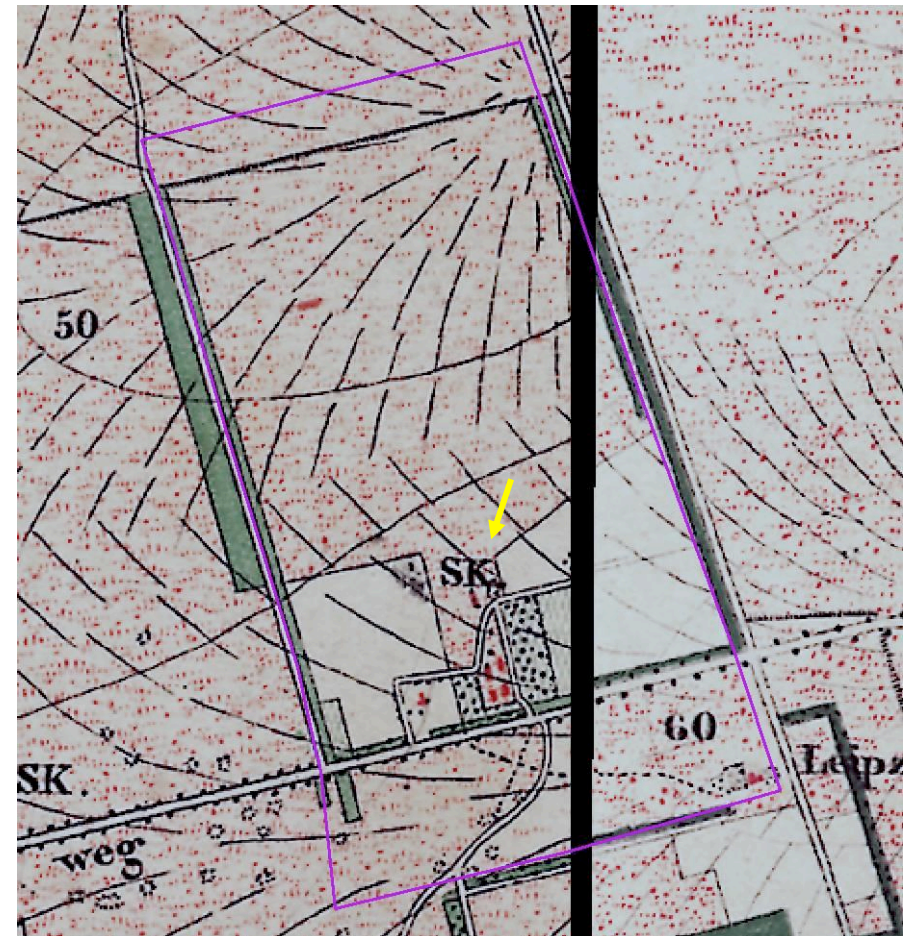
3.4 Landschap en bodem bij de ontginning

Rond het midden van de negentiende eeuw maakte Vrijland nog steeds deel uit van uitgestrekte heidevelden. Het gebied ten zuiden van de Koningsweg behoorde tot een complex van nieuwe bossen en wegstructuren dat nog meer zuidelijk lag, zo blijkt uit de Topografisch Militaire kaart van 1850. Het bos dat op deze kaart staat aangegeven is op kaarten van omstreeks 1880 al weer opgegeven en veranderd in heide. Mogelijk hebben ziekten of plagen hun tol geëist of was de bodem te arm en te droog.

De eerste ontginners hadden dan ook te maken met een zeer arme en droogtegevoelige grond. De volgens de bodemkaart hier aanwezige haarpodzolen zijn extreem zuur. Het grove zand houdt bovendien maar weinig water vast. Door het proces van podzolering, dat zich hier al sinds de prehistorie had voorgedaan, lag op ongeveer 50 cm een dichte humusinspoelingslaag en mogelijk ook een ijzerpan, ondoordringbaar voor wortels. De grondwaterstand was diep (mogelijk met uitzondering van de laagste delen van het landgoed) en dus onbereikbaar voor boomwortels).

Landbouw

Afgaande op de kaart van 1874 heeft men in eerste instantie geprobeerd landbouw te bedrijven op het nieuwe landgoed. De omtrekken van het landgoed waren toen (waarschijnlijk met wallen en bosstroken) op de heide zichtbaar gemaakt. Er had toen nog geen bebossing op het landgoed plaatsgevonden. Bij de Koningsweg was een deel van de heide omgevormd tot akker. Het probleem van de arme zure grond pakte men toen aan door het oude landbouwsysteem van plaggenbemesting op te pakken, zo blijkt uit de schaapskooi die op de kaart van omstreeks 1874 is aangeduid. Net als de boeren op de Veluwe dorpen al sinds de middeleeuwen deden, liet men schapen op de binnen het landgoed gelegen heide grazen. De schapen kwamen 's avonds bijeen in de schaapskooi waar de mest en urine werd opgevangen in plaggen die overdag op de heide waren gestoken. Op deze manier werd de bodemvruchtbaarheid van een groot areaal heide geconcentreerd op een klein areaal akkers.

Vrijland op de Topografische Militaire Kaart van 1874. De weergave van Vrijland is dan al niet meer actueel, maar geeft wel een goede indruk van het landgoed rond 1870. Zie de Topografische Kaart der gemeente Arnhem uit 1874, afgebeeld op pagina 23. De gele pijl wijst naar de schaapskooi (SK), die zich aan de rand van de heide bevond.

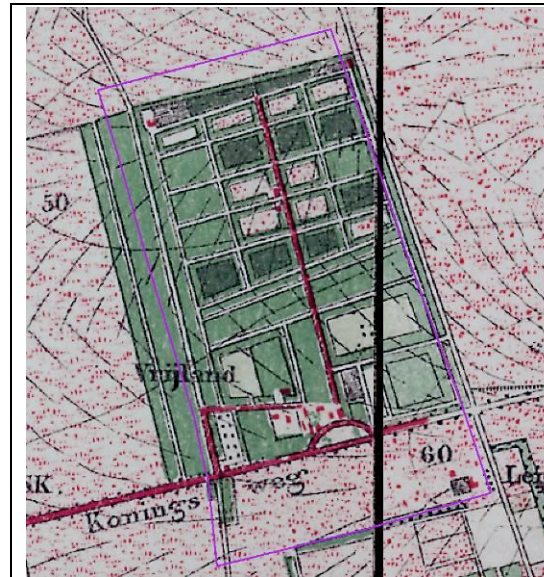
Het is moeilijk voorstelbaar dat de akkers op deze wijze een opbrengst hebben gegeven die enigszins vergelijkbaar was met die van de oude enken, engen en kampen op de Veluwe die al eeuwen lang met plaggenmest waren bemest, en waar een tot een meter dik en vruchtbaar plaggendek op was ontstaan.

Daarnaast heeft men mogelijk gebruik gemaakt van nieuwe meststoffen die toen voorhanden kwamen. Vanaf 1840 werden in Nederland scheepsladingen vol met guano aangevoerd, bestaande uit mest en kadavers van zeevogels en vleermuizen aan de kust van Chili en Peru. Ook stadsafval was een mogelijkheid om de bodem te verbeteren. Later die eeuw kwam ook kunstmest in steeds ruimere mate beschikbaar. Aankoop en transport van deze middelen was echter een kostbare zaak.

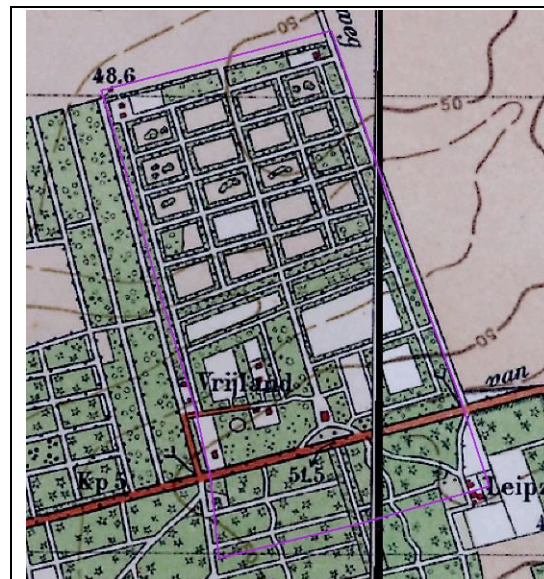
Over het algemeen zien we dat de negentiende-eeuwse heideontginners te optimistisch zijn geweest wat betreft hun verwachtingen voor landbouw. Dat is ook het geval geweest op Vrijland. Op latere kaarten zien we dan ook geen grote akkers meer.

Bosbouw

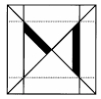
Op de kaarten van 1890 is de tegenwoordig nog herkenbare structuur van lanen, bosstroken en tussenliggende vakken met landbouwgronden zichtbaar. Er zijn op deze kaart geen akkers meer te zien. Het grootste deel van het areaal is in gebruik als bos. Langs rechte paden op het landgoed lagen meerdere rijen bomen, die een soort brede bosstroken vormden. Tussen deze boomstroken lagen vakken met bos (vroeger mogelijk hakhout), grasland en heideveldjes. Mogelijk was de opzet om binnen deze vakken van landgebruik te wisselen, bijvoorbeeld van bos naar landbouw, waarbij de landbouw dan kon profiteren van voedingsstoffen in de strooisellaag van het bos. Uit de bodemkaart blijkt dat het hele gebied diep is gespit, en dat moet bij de aanleg van deze structuur zijn gebeurd en is in historische bronnen vastgelegd. Door diep te spitten werden de harde banken gebroken en konden wortels dieper in de grond doordringen. Het droogteprobleem was daarmee enigszins verhopend. Voor het bos betekende dat een hele verbetering. Voor landbouwgewassen bleef deze grond echter arm en droog.

Vrijland op de Topografisch Militaire Kaart van 1890

Vrijland op de Topografisch Militaire Kaart van 1931

Dat er op Vrijland landbouw bleef bestaan, heeft waarschijnlijk te maken met de uitdrukkelijke wens van de eigenaren. In de loop van de twintigste eeuw verschijnen naast de weidegebiedjes weer enkele kleine akkertjes, en op de kaart van 1931 zien we weer grotere akkers in de vakken tussen de lanen en bosstroken. Een deel van de vakken die tot dan toe onder bos hadden gestaan, werden, mogelijk volgens het plan van de eerste ontginners, daartoe gerooid. Het gebied was toen in beheer bij de broeders van Mill Hill. In de vakopleiding voor missionarissen deden de akkers dienst bij oefening in akkerbouw en veeteelt op schrale gronden². In de loop van 50 jaar had men door bescheiden veeteelt mogelijk wat bodemvruchtbaarheid kunnen opbouwen. Toen was kunstmest ook beter voorhanden.

² Zie verder paragraaf 4.4.6.

4 HISTORISCHE CONTEXT: BEWONERS EN GEBRUIK

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de historie van het landgoed Vrijland, vanaf de stichtingsperiode in het midden van de negentiende eeuw. Het behandelt de opeenvolgende eigenaren en de veranderende functies. Per paragraaf wordt ingezoomd op de ruimtelijke ontwikkelingen in de betreffende periode. Daarbij wordt aangesloten op de beschrijving van de landschappelijke ontwikkeling in het vorige hoofdstuk.

4.2 Woeste gronden

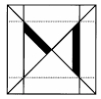
Vrijland is een relatief jong landgoed. Ontstaan in de negentiende eeuw behoort het tot de jongste reeks van typische ontginningslandgoederen die vanaf de zeventiende eeuw in de uitgestrekte woeste gronden ten noorden van de Arnhemse enk zijn aangelegd.

Het gebied rond Schaarsbergen, de bescheiden dorpsgemeenschap die rond 1850 in het ontginningsgebied zijn oorsprong vindt, werd pas laat in ontwikkeling gebracht. Nog tot pakweg het midden van de negentiende werd het beeld bepaald door uitgestrekte heidevelden en zandverstuivingen, de “woeste gronden” van het Arnhemsche Veld genaamd. Op slechts enkele oude landbouwenclaves als Terlet en Delen en op het in 1628 gestichte landgoed De Kemperberg stond een handvol boerderijen, van waaruit op kleine akkers werd geboerd. Verder heidevelden en verstuivingen zover het oog reikte. Deze stonden in dienst van het gemengde bedrijf op de zandgronden als weidegebied voor de vele schapen. De heiplaggen dienden als strooisel in de schaapskooien en, vermengd met schapenmest, voor de bemesting van de akkers. Verder konden de plaggen gebruikt worden als brandstof voor vuur. De heidegronden waren dus onmisbaar

voor de landbouwvoering. Lange tijd zijn ze gemeen bezit geweest, bijvoorbeeld van de diverse marken.

De heide bij Schaarsbergen, rond 1900, door Willem-Jan Willemsen (coll. Gelders Archief Arnhem).

Na de opheffing hiervan kwamen grote stukken grond in het bezit van de stad Arnhem of van particuliere grootgrondbezitters.

Door de grote betekenis van de schapenhouderij voor de landbouw bleef men lange tijd fel gekant tegen grootschalige ontginning. Vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw is echter toch begonnen met grootschalige ontginningswerkzaamheden, mede als reactie op het ontstaan van grote zandverstuivingen als een gevolg van overbegrazing. Er werd vooral grove den aangeplant, waardoor bijvoorbeeld een bosgebied als het Deelerwoud ontstond. Dat er inmiddels voor een andere aanpak werd gekozen hing samen met een 'cultuuromslag'. Geleidelijk aan vroeg men zich af of de heide- en zandgronden niet nuttiger gebruikt zouden kunnen worden en dan vooral voor bos- en akkerbouw. Verder was er in 1809 een wet van kracht geworden die de ontginning van de zogeheten woeste gronden bevorderde. Doordat de meeste gronden in Schaarsbergen gemeentelijk eigendom waren en ook de eigenaars van landgoederen als Zypendaal en Warnsborn net als de gemeente positief stonden tegenover ontginning werd vanaf circa 1850 steeds meer ingezet op de verdere ontwikkeling en ontsluiting van het gebied.

De gemeente Arnhem verkocht in de periode 1835-1854 ongeveer 75% van het heidegebied, veelal aan de landgoedeigenaren die zo enorme lappen grond verwierven. Slechts het gedeelte ten noorden van de Koningsweg – de Kemperheide – bleef gemeentelijk bezit. Vanaf het einde van de negentiende eeuw zouden deze gronden gebruikt gaan worden als schietterrein voor de artillerie en infanterie. Hierdoor is de heide hier deels intact gebleven.

De NH-kerk van Schaarsbergen aan de Kemperbergerweg. Circa 1950 (ansichtkaart part.collectie)

Ontginningslandschap bij Schaarsbergen op de topografische kaart van 1890. Langs de Koningsweg ligt een hele reeks "landgoederen": Wildhoeve, Heuvelen, Petersburg, Vrijland (bron: watwaswaar.nl).

4.3 Ontginningsdorp Schaarsbergen

Door de ontginningen onderging het gebied Schaarsbergen – een naam die overigens pas in het midden van de negentiende eeuw is ontstaan – een ingrijpende verandering. Het gebied raakte grotendeels bebost. Ook het wegenstelsel veranderde. Waren er tot aan de negentiende eeuw slechts zandwegen, slingerende karrensporen en schaapsdriften, hierna ontstonden met grint verharde rechte wegen. Ze zijn vaak aangelegd als een door de gemeente gestelde verplichting bij de verkoop van schaapsdriften.

De rechtgetrokken Koningsweg, één van de hoofdassen in het gebied, volgde het oude tracé van twee wegen die nog door koning-stadhouder Willem III eind zeventiende eeuw als een verbinding tussen zijn jachtterreinen waren aangelegd (Het Loo, Dieren, de Ginkelse Heide en Doorwerth). De Kemperbergerweg werd nieuw aangelegd. Hier ontwikkelde zich gaandeweg de negentiende eeuw enige lintbebouwing. Met de bouw van een Nederlands Hervormde kerk (1868) met pastorie en begraafplaats, en twee scholen ontstond de bescheiden dorpskom van Schaarsbergen. Het benodigde terrein, niet ver van de aansluiting op de Koningsweg, was ter beschikking gesteld door baron Brantsen van het landgoed Zypendaal.

Door de ligging van hun bezit speelden vooral de eigenaren van Zypendaal en Warnsborn bij de bebouwing een vooraanstaande rol. De meeste boeren, land- en bosarbeiders waren bij hen in dienst. Voor hun huisvesting werden kleine woningen en boerderijen gebouwd, met name langs de Koningsweg en de Kemperbergerweg.

4.4 Het landgoed Vrijland

4.4.1 Stichting als ontginningslandgoed door S.P. Scheltema (1850-1870)

Historische achtergrond

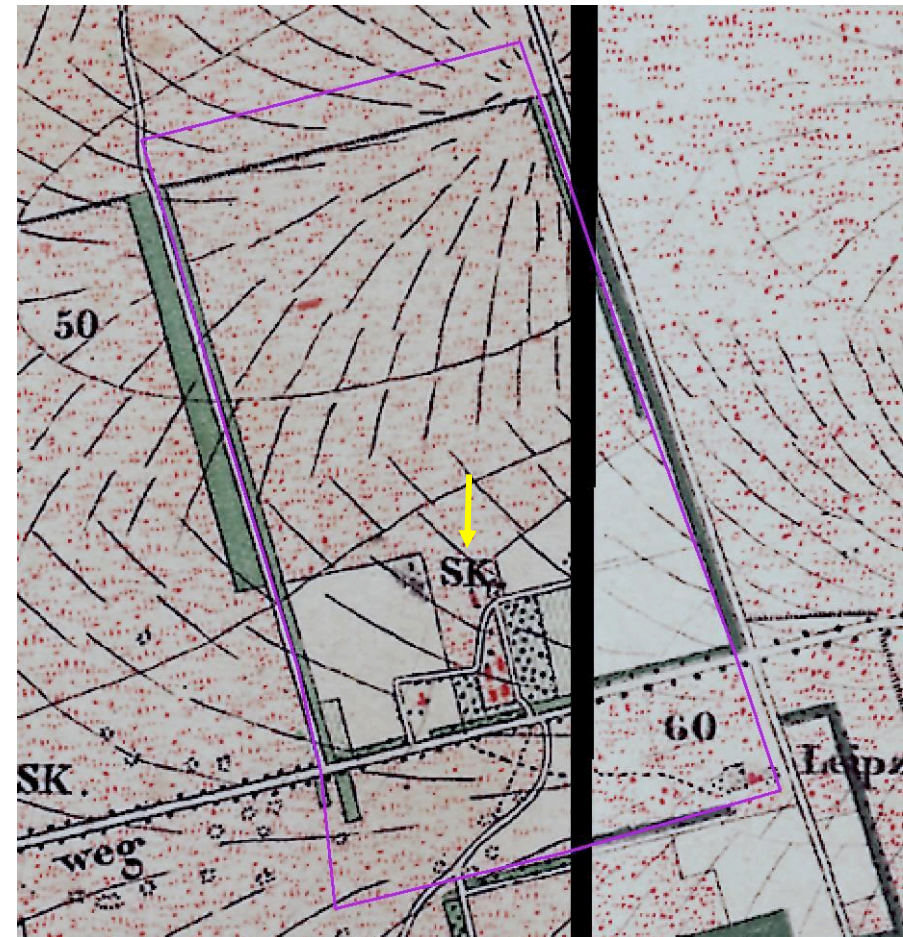
Rond het midden van de negentiende eeuw waren de ontginnings- en bebossingswerkzaamheden in Schaarsbergen in volle gang. Aan de Koningsweg lagen evenwel nog uitgestrekte heidevelden, die in verschillende fasen door particulieren van de gemeente Arnhem werden aangekocht.

In 1850 werd een terrein van 44 hectare heidegrond geveild bij notaris Van Eck in Arnhem. Het terrein “gelegen achter het landgoed Sonsbeek, tussen de heide van Warnsborn en den Kemperberg, achter Reyerskamp en den Lightenbeek” kwam in handen van Salomon Pieter Scheltema, “medisch doctor te Arnhem”³. Hij stichtte er een landgoed en noemde het ‘vrij land’. De heidegronden werden er immers in cultuur gebracht en ‘bevrijd van hun woeste karakter’.

Ruimtelijke ontwikkeling

Het is niet helemaal duidelijk hoe voortvarend Scheltema te werk is gegaan, want op de Topografisch-Militaire kaart uit 1874 is te zien dat de terreinen van het landgoed Vrijland toen nog steeds in hoofdzaak uit heidevelden bestonden. Aan de westzijde grensde dit gebied aan het langs de Deelenseweg gelegen landgoed Petersburg. In oktober 1852 had havenmeester H. Peters uit Arnhem de daar gelegen heidegronden van de Arnhemse stadsarchitect H.J. Heuvelink aangekocht, en twee jaar later liet hij er de boerderij annex herberg Petersburg bouwen.

Zo ontstond vanaf het midden van de negentiende eeuw een hele reeks nieuwe landgoederen ten noorden van Arnhem, zoals ook de Wildhoeve, het Heiderijk en 't Heuvelink, stuk voor stuk heideontginningen met vrij bescheiden boerderijen. Tot de oudere landgoederen behoort zoals gezegd de eveneens op de Koningsweg aansluitende Kemperberg, teruggaande tot 1628.

Vrijland op de Topografische Militaire Kaart van 1874. De weergave van Vrijland is dan al niet meer actueel, maar geeft wel een goede indruk van het landgoed rond 1870. De gele pijl wijst naar de schaapskooi op het terrein (SK).

³ Coers, R. (2002).

Wat betreft Vrijland, blijkt de kaart uit 1874 waren alleen aan de Koningsweg enkele percelen ontgonnen en in gebruik als akker of beplant met bomen. Verder stonden op het voorste deel van het terrein enkele gebouwen, waaronder de “bouwhoeve het Vrijland”⁴ en een schaapskooi, op de rand van het ontgonnen gedeelte en de heide (zie ook hoofdstuk 3). Vrijland is dan inmiddels in handen van de houthandelaar, aannemer en scheepsbouwer Gerrit Thomas Coers (1826-1903), die het goed in december 1870 had verworven. In de acte van overdracht bestond het goed toen uit een ‘...huis, schuur, twee arbeiderswoningen onder een dak, bakhuis, varkenshok, karnmolen, hooiberg, boomgaard, bouwland en heide’⁵. Via de koopakte weten we dat Vrijland aan de westzijde werd begrensd door het bezit van baron Van Voorst te Elden, aan de oostzijde door de bezittingen van baron Van Pallandt van Rosendaal (de grens liep over de Hoenderloseweg) en aan de zuidzijde de Koningsweg(en) noordzijde door de uitgestrekte terreinen van baron Van Heeckeren van Sonsbeek en Deelerwoud.

4.4.2 Vrijland in de periode Coers (1870-1897)

Historische achtergrond

Gerrit Thomas Coers (1826-1903) kwam uit een ondernemende en notabele Arnhemse familie. Na zijn opleiding tot architect, waarmee hij in de voetsporen van zijn vader zou treden, nam Gerrit de zaak van Coers sr over en vestigde zich als architect en timmerman in Arnhem. In 1851 stichtte hij er de houtzagerij en scheepstimmerwerf Firma G.T. Coers en in de jaren daarna ontwikkelde hij zich tot vooraanstaand burger met tal van aanzienlijke maatschappelijke betrekkingen. Zo was hij gemeenteraadslid, één van de oprichters en jarenlang voorzitter van de “Vereeniging De Praktische Ambachtsschool” en voortrekker van de aanleg van de spoorlijn Arnhem-Nijmegen.

4 Gelders Archief 3010, inv.67. Notariële acte van transport van het landgoed Vrijland, 1897, met plattegrond en eigendomsbewijzen uit 1870 en 1895.

5 Coers (2002), p. 116-117

Via de Arnhemse architect Heuvelink, die aan de Koningsweg bezittingen had, vernam Coers van de mogelijkheid tot aankoop van het landgoed Vrijland. Van het circa 45 hectare grote goed was slechts 4 hectare ontgonnen.

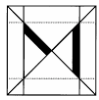
Gerrit Thomas Coers, uit: Coers, 1990.

Coers zag veel mogelijkheden in de ontginning en exploitatie van zijn nieuwe bezit ten behoeve van zijn bloeiende onderneming in Arnhem.

Hij ging voortvarend te werk, want kort na de aanschaf werd het landgoed ingrijpend onder handen genomen. Het proces is te volgen aan de hand van de topografische kaarten van na 1870. Interessante details over de inrichting, het gebruik en de bebouwing van het landgoed zijn overgeleverd in een handgeschreven document van de dochter van Coers, Henriëtte Coers⁶.

In de eerste jaren gebruikte Coers zijn ontginningslandgoed vooral als zomerverblijf, waar zijn gezin in de zomermaanden verbleef en veel gasten ontving. Later is hij er ook permanent gaan wonen. Na het overlijden van zijn vrouw, Agatha Henderika

6 GA Arnhem, Algemene Documentatie nr.263. trefwoord Schaarsbergen. Rob Coers heeft in Arnhem de Genoeglykste een artikel aan dit document gewijd.

Onnes in maart 1895, verhuisde hij naar Arnhem. Op 21 februari 1896 brandde het landhuis op Vrijland volledig af. Dat was in 1897 voor de inmiddels bejaarde Coers mede de aanleiding voor de verkoop van zijn landgoed aan zijn eeuwige rivaal, de baron van Heeckeren.

Ruimtelijke ontwikkeling

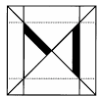
Coers trof in 1870 een nog grotendeels onontgonnen terrein aan, waarop aan de zijde van de Koningsweg slechts enkele akkers waren aangelegd en zich een erf bevond met een boerderij. Henriëtte Coers beschrijft, dat de boerenwoning door haar vader werd omgetoverd tot een “praktisch en smaakvol optrekje”⁷. Rond het buitenhuis, dat alleen ’s zomers werd bewoond, ontstond een hele entourage: een grote tuin met tuinmanswoning met schuur en veestal, met druiven- en perzikenkas, lage kassen voor groenten, een schuur “voor berging van materiaal als rietmatten, waterkar, slangen, gieters, enz.”, een tweede tuin met aspergebedden, moerbei- en vijgenbomen, lage snoeivruchten en nog veel meer. Bij het huis bevond zich een waterput. Het oude bakhuis van de boerderij werd tot keuken ingericht. Aan de inrijweg bij de Koningsweg stond een koepel en hier lagen de tuintjes voor de kinderen Coers en een boomgaard. Verder beschrijft Henriëtte een ronde weide (het rondeel), waarin schapen werden geweid. In het midden hiervan bevond zich een treurwilg. Ook waren er een prieel en nog twee koepels. Bij de verbouwde boerderij stond een miniatuurspeelhuisje.

In 1887 bouwde Coers een huis “in Zwitserse stijl” tegen de oude boerderij, met de bedoeling Vrijland permanent te gaan bewonen en er te gaan genieten van zijn oude dag. Henriëtte vermeldt dat het een gerieflijk gebouw was, “praktisch en mooi ingericht met een vijvertje in de serre”, met spouwmuren, petroleumgasleiding en vloerverwarming in de serre en de suite. Aan de achterzijde lag de door een mooie haard verwarmde zaal die op Deelen uitzag. Het torentje op het dak gaf een prachtig en ver uitzicht over de bossen en heidevelden. Rondom lag een fraaie tuin met rotspartijen, waarop beelden “van Dagsnicht naar Thorwalsen” waren geplaatst, een vijver en een duiventil. Ook werd er een ijskelder gebouwd.

⁷ Zie vorige noot.

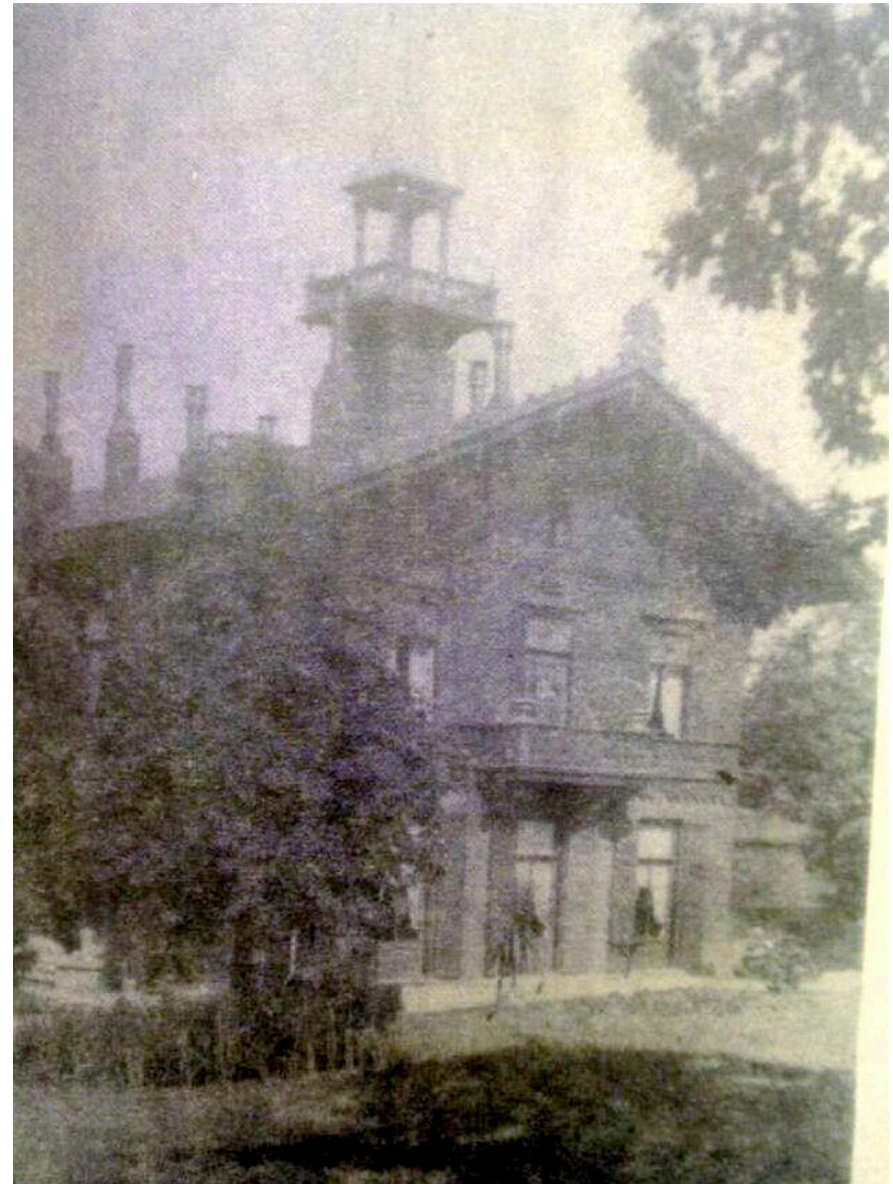

Vrijland op een uitsnede van de Topografische kaart van de gemeente Arnhem, door P.K.P.J. Sloten, 1874 (collectie Gelders Archief 0509 Kaartenverzameling 217A). De kaart geeft een goed beeld van de periode kort na de aanleg van het lanenstelsel. Op het zuidelijke deel bevindt zich het “landhuis”. Hier in een eenvoudige aanleg met de kenmerken van de landschapsstijl herkenbaar, met enkele slingerpaden, boomgroepen en de nog steeds bestaande gebogen oprijlanen. Links bevindt zich de in het verslag van Henriëtte Coers genoemde ronde weide.

Het nog niet ontgonnen deel van Vrijland werd na de aankoop door Coers onder handen genomen, een aanzienlijk project, dat in 1880 op de nieuwe topografische kaart kon worden opgetekend. Aanvankelijk werd het terrein nog vooral gebruikt voor de jacht. Vanwege de lastige noord- en zuidbuur, baron Van Heeckeren, die het tussen zijn bezittingen gelegen Vrijland graag had verworven, liet Coers het rechthoekige terrein van Vrijland geheel omrasteren om er vrij te kunnen jagen. “In het midden van het terrein was een diepte, waar altijd water was en hierop kwamen de herten drinken”, aldus Henriëtte. Die laagte is er nog steeds (het is de lage in de oost-westgerichte dalas) en werd rond 1875 opgenomen in de imposante herinrichting van Vrijland. Het gebied werd ontgonnen voor de aanplant van bomen, die Coers voor zijn houthandel wilde exploiteren. Om hout van hoge kwaliteit te garanderen werd het gehele terrein volgens de beschrijving van dochter Henriette zes meter diep omgegraven om de onderliggende grindbank te breken. Hierdoor konden de bomen dieper wortelen. Het vrijkomende grind werd gebruikt voor het verharden van de paden. In het terrein werd een orthogonaal lanenstelsel aangelegd, uitgaande van de centrale hoofdlaan, die recht achter het huis aanving en helemaal naar achteren doorliep. Aan weerszijden bevonden zich door lanen omgeven vakken of “kamers”, die voor wisselend gebruik (akker, weide, heide, bosaanplant) beschikbaar waren. Lanen en paden werden, evenals de kamers, omzoomd door eiken- of beukenaanplant. “Er werden paarden, koeien, kippen, kalkoenen, enz. gehouden om voor de mest te zorgen voor de beplanting”, vertelt Henriëtte. De bomen werden veelal uit de bossen van kasteel De Cannenburgh in Vaassen gehaald. Door de optimale omstandigheden en de fraaie aanplant kreeg Vrijland al gauw de bijnaam “de parel van de heide ontginning”.

Aan het uiteinde van de middenlaan (“de grote laan”) werden twee boerenwoningen gebouwd, niet alleen voor de bosbouwactiviteiten, maar ook voor de bewaking. Het lage deel van het terrein werd nog dieper uitgegraven en diende deels als eendenkooi. Over het water, waarop ’s winters geschaatst werd, lagen bruggetjes.

Het houten landhuis in “Zwitserse stijl”, dat Coers in 1887 op Vrijland liet bouwen. Foto voorblad artikel R. Coers (1990). Herkomst niet bekend.

In hoeverre Coers' bosbouwactiviteiten een succes zijn geweest is niet duidelijk. In de eerste jaren zal er geen productie zijn geweest en pas in de loop van de jaren tachtig van de negentiende eeuw staan er in de kranten enkele advertenties, waarin voornamelijk "sparrengroen" werd aangeboden. Men moest zich melden bij de tuinman op Vrijland, B. Lieferink, aldus een advertentie in Het Nieuws van den Dag in 1887.

De advertentie, die op 11 september 1895 in het Nieuws van den Dag werd geplaatst, geeft een goed beeld van de staat, de omvang en de opstallen van Vrijland, zoals Coers die achter zou laten. In februari 1896 ging het inmiddels onbewoonde houten herenhuis helaas in vlammen op.

TE KOOP te Schaarsbergen, onder Arnhem,
het Landgoed „VRIJLAND”, bestaande uit een aanzienlijk Heerenhuis (Villa), geschikt voor Winter- en Zomerverblijf (ook gemeubeld), bev. 12 Kamers en verdere gemakken; voorzien van Gas- en Waterleiding, met daaraan verbonden Serre. Voorts Koetshuis met Stalling, Tuinmanswoning, groote Moestuinen met Broeierij, Serre en IJskelder, groot 45 H.A., waarvan een gedeelte voor Parkaanleg, Bosch en Boerderij, Arbeiderswoningen, met Bouw- en Weiland. Het geheel is omrasterd en geeft het geheele jaar door eene vrije wildrijke jacht. Inlichtingen verstrekken VAN ELTEN en Co., Makelaars, Arnhem. (3435)

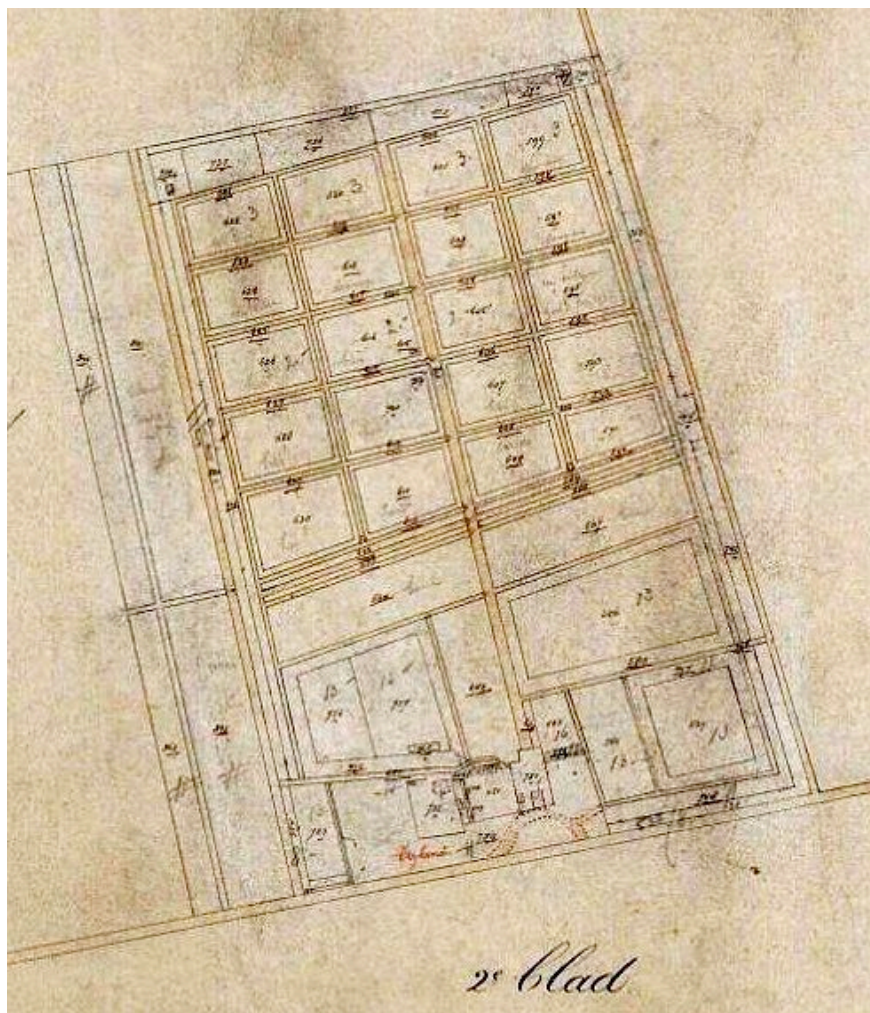
Advertentie in Nieuws van den Dag, 11 september 1895.

— Het buitenverblijf „Vrijland” te Schaarsbergen onder Arnhem is Vrijdagavond 11 uur geheel vernield door brand. Het was tijdelijk onbewoond. De eigenaar, de heer Coers, was om 3 uur nog in het huis geweest, om alles te sluiten. Toen was geen onraad bespeurd.

Berichtje in het Rotterdamsch Nieuwsblad van 25 februari 1896.

Laanstructuur in het door Coers aangelegde ontginningslandgoed, 2014.

Uitsnede van de kadastrale kaart, circa 1879-1888 (collectie Gelders Archief Arnhem).

Eén van de landbouwkamers en de centrale middenlaan in noordelijke richting, 2014.

Beeld van het landgoed in 1897

Uit de notariële acte⁸ van transport van het landgoed Vrijland door Coers, aan Guillaume Maurice Alexandre Baron van Heeckeren van Enghuizen is een goed beeld te krijgen van het toenmalige aanzien van Vrijland. Bij de acte hoort een plattegrond, gedateerd 16 september 1895, waarop de kadastrale percelen zijn weergegeven en in het bijbehorende kadastrale uittreksel is de functie van de kadastrale percelen beschreven. De boomsingels worden hierin aangeduid als “opgaande boomen”.

Verder treffen we aan:

Heide:	591, 593, 605, 607, 616, 626, 628, 630, 760
Hakhout:	595, 858
Dennen / Dennenbosch:	597, 599, 601, 603, 609, 611, 618, 620, 622, 624, 736, 825
Opgaande bomen:	634, 587 (dit zijn de twee grote percelen ten zuiden van de laagte), 642
Bouwland:	735, 740, 856 (grote perceel aan oostzijde), waarop een schuur met berg (857), 756, 539, 753
Weiland:	540
Tuin:	542, 651
Terrein van vermaak:	750

Gebouwen:

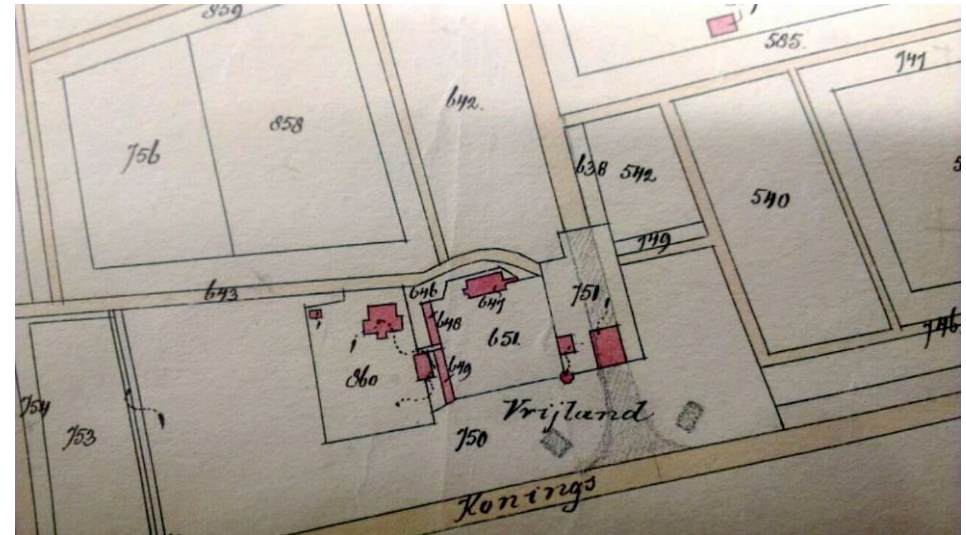
- 615: een hut binnen perceel 616
- 647: broeikast
- 648: bergplaats
- 649: bergplaats
- 734: huis, tuin en erf in de noordwesthoek van Vrijland
- 741: huis en erf in de noordoosthoek van Vrijland

751: huis, schuur, erf, reservoir

759: een schuur binnen perceel 760

857: schuur met berg binnen perceel 856

860: huis, koetshuis, stal en erf

Detail van de plattegrond, behorende bij de eigendomsbewijzen van 1895. De landgoedkern is hier weergegeven. Het landhuis heeft nr. 751.

⁸ Gelders Archief 3010, inv.67. Notariële acte van transport van het landgoed Vrijland, 1897, met plattegrond en eigendomsbewijzen uit 1870 en 1895.

4.4.3 Vrijland in de periode Van Heeckeren (1897-1904)

Historische achtergrond

In de boven beschreven opzet werd Vrijland in 1897 eigendom van Willem Frederik Maurits Alexander Hendrik Karel baron Van Heeckeren van Enghuizen (1858-1915). Aanvankelijk lag het in de bedoeling het goed, met andere bezittingen van de Van Heeckerens (Sonsbeek, Deelerwoud) meteen door te verkopen, maar dat is, met uitzondering van het landgoed Sonsbeek, dat in 1898 door de gemeente Arnhem werd aangekocht, niet gebeurd. Baron van Heeckeren liet ter plekke van het een jaar eerder afgebrande huis Vrijland een nieuw landhuis bouwen, waar hij na verkoop van zijn grote huis op Sonsbeek in 1899 introk. Het later (in de Tweede Wereldoorlog) verwoeste huis Vrijland kwam overeen met de rond 1900 gebouwde stadsvilla aan de Cronjéstraat 15 in Arnhem (nu Hotel Molendal), schuin tegenover Sonsbeek. De mogelijke architect van deze villa is het Arnhemse bureau Mulder & Van Wessem, huisarchitect van de verzekeringsmaatschappij van de familie André de la Porte voor wie de villa is gebouwd. Dit bureau ontwierp dan vermoedelijk ook het huis Vrijland.

De baron bewoonde Vrijland permanent, maar waarschijnlijk zonder verwanten, want hij was al in 1884 gescheiden van zijn toenmalige vrouw. Hij organiseerde op Vrijland en in het Deelerwoud vermaarde jachtpartijen.

In 1904 deed hij het landgoed van de hand. Het kwam in het bezit van de familie Van Pallandt, eigenaars van het aangrenzende landgoed, dat zich tot Rozendaal uitstrekte.

Ruimtelijke ontwikkeling

Door de aankoop van Vrijland verwierf Van Heeckeren de missende schakel tussen zijn grootgrondbezit ten zuiden van de Koningsweg en het Deelerwoud ten noorden van Vrijland. In zijn periode is de landgoedkern verder verfraaid, onder meer door de bouw van het nieuwe landhuis.

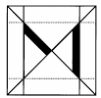
Uit de Topografisch-Militaire kaarten uit de periode rond 1900 blijkt dat de structuur en het gebruik van Vrijland niet noemenswaardig veranderde. Wel legde de baron aan de zuidzijde van de Koningsweg, waar zijn uitgestrekte

heideontginningen Dresden en Leipzig lagen, een nieuwe laan aan, die recht op zijn nieuwe landhuis aanliep en dus met de bestaande middenlaan op Vrijland een fraaie en voorname zichtas vormde ten noorden en ten zuiden van het huis. Later is dit gebied ten zuiden van de Koningsweg deel gaan uitmaken van de militaire nederzettingen Groot en Klein Heidekamp.

Verder zijn aan de westzijde van Vrijland (westelijk langs de West Vrijlandweg) smalle percelen heide ontgonnen en beplant met bos. In hoeverre dit op grondgebied van Van Heeckeren is gebeurd is niet duidelijk. Waarschijnlijk moet de West Vrijlandweg als de historische westelijke grens van Vrijland worden beschouwd.

Willem Frederik Maurits Alexander Hendrik Carel van Heeckeren van Enghuizen, op een tekening uit 1891 van Charles Dettelle (Instituut Collectie Nederland, inv./cat.nr.C242).

Het door Van Heeckeren van Enghuizen gebouwd landhuis, gezien vanaf de Koningsweg. Deze foto dateert uit circa 1900 (collectie Gelders Archief Arnhem).

Situatie op de Topografisch Militaire Kaart van 1912. De pijl wijst naar de nieuwe zichtslaan aan de zuidzijde van de Koningsweg (bron: watwaswaar.nl).

4.4.4 Vrijland in de periode Van Pallandt (1904-1913)

Historische achtergrond

In 1904 kwam Vrijland in handen van Sarah Agnes Sophie baronesse van Pallandt (1868-1955), de echtgenote van Jan Anne baron van Pallandt, heer van Walfort (1866-1936). Eén van hun kinderen, die op Vrijland opgroeiden, was Charlotte Dorothée van Pallandt (1898-1997), de later bekende beeldhouwster. In 1913 verhuisde het gezin naar Den Haag.

Ruimtelijke ontwikkeling

In de ruim negen jaar, waarin de Van Pallandts Vrijland bewoonden is er getuige de topografische kaarten in die periode, weinig veranderd op het terrein. Ook in de historische bronnen en literatuur wordt geen gewag gemaakt van bijzondere ingrepen.

4.4.5 Vrijland in de periode Van Welderen-Rengers (1913-1917)

Historische achtergrond

In 1913 diende zich een nieuwe eigenaar aan: Marie Amelia Hoevenaar – Van Welderen, baronesse Rengers, (1854-1932), echtgenote van Edzard Reint van Welderen, baron Rengers (1849-1920). Zij heeft Vrijland maar kort in bezit gehad, want in 1917 vindt de openbare veiling van het landgoed plaats. Deze werd in verschillende kranten in mei 1917 aangekondigd,

Ruimtelijke ontwikkeling

Vermoedelijk is het landgoed in deze periode niet veranderd. Blijkens de veilingaankondiging bestond het toen uit een “landhuis met boschrijk park, grooten vruchtbaren moestuin, bouw- en weiland, tennisbaan met koepel, koetshuis met tuigenkamer, stallen en koetsierswoning, gebouw, waarin boxen voor 5 paarden, garage, chauffeurswoning, 3 arbeiderswoningen, enz., alles ter gezamenlijke groote van circa 45 Ha”. Evenveel dus als de oorspronkelijke omvang in het begin van het landgoed.

De Notaris A. C. DE WILDE, te Arnhem, zal op
WOENSDAGEN 2 en 16 MEI 1917, telkens des nam. 2 uur,
in het Notarishuis a/d. Weerdestraat te Arnhem, bij
inzet en toeslag, in het openbaar

VEILEN en VERKOOPEN: het aanzienlijk Landgoed „VRIJLAND”,

bijzonder schoon gelegen aan den **Koningsweg** onder
Arnhem, bestaande uit Landhuis met boschrijk Park, grooten,
vruchtbaren Moestuin, Bouw- en Weiland, Tennisbaan met Koepel,
Koetshuis met Tuigenkamer, Stallen en Koetsierswoning, Gebouw
waarin boxen voor 5 paarden, Garage, Chauffeurswoning, 3 Arbeiders-
woningen enz., alles ter gezamenlijke grootte van circa **45 H.A.**

Het voor eenige jaren gebouwde Landhuis bevat, par-
terre: groote Hal, waarin Parketvloer en eikenhouten Lam-
brizeering en fraaie Schouw, Eet- en Dessertkamer, Biljart-
en Telefoonkamer en Achterkamer; 1e étage: 4 Kamers met
Badkamer; 2e étage: 3 Kamers, Linnenkamer en Badkamer,
Garde-robbe, — voorts 2 Keukens, Poetskamer, Kamers voor
het personeel, Wijn-, Vleesch- en Wildkelders, Bergplaatsen
en verdere gemakken.

Het in alle opzichten comfortabel ingericht huis is voor-
zien van Centrale verwarming, Inrichting voor koud en warm
water en Electrisch licht.

Aanvaarding 1 October 1917 of zooveel eerder als met
eigenaar kan worden overeengekomen. Betaling bij de
aanvaarding.

Bezichtiging en aanwijzing Dinsdags en Donderdags van
2—4 uur, op vertoon van een permissiebiljet, af te geven
door voornoemden notaris. 1920/118

Kaarten van het geheel gratis en foto's à / 5.— per stel
te bekomen ten kantore van Notaris DE WILDE voornoemd,
(ronjéstr. 7, alwaar tevens nadere inlichtingen zijn te bekomen.

Aankondiging van de veiling van Vrijland in 1917, gepubliceerd in het Algemeen Handelsblad van 22 april 1917 en de NRC van die dag. Let ook op de beschrijving van het riant landhuis, het gebouw dat door baron van Heeckeren was gerealiseerd.

4.4.6 Vrijland als klooster van de Fathers of Mill Hill (1919-1941)

Historische achtergrond

In 1919 werd Vrijland aangekocht door de Rooms Katholieke Congregatie 'St. Joseph's Foreign Missionary Society, Trustees Cardinal Vaughan and Others', gevestigd in Mill-Hill, in de buurt van Londen.

Een Engelse missiecongregatie

De congregatie van Mill Hill is een van de vele in de negentiende eeuw opgerichte rooms-katholieke congregaties en andere kloosterorden die zich richtten op sociale en missie-activiteiten. In 1866 stichtte kardinaal Herbert Vaughan in het Engelse Mill Hill – bij Londen – deze voor het missiewerk bedoelde congregatie, voor zowel paters (priesters) als broeders. Officieel kreeg de congregatie de naam *St. Joseph's Missionary Society*. Hoewel het missiewerk op de buiten-Europese gebieden was gericht, werden buiten Engeland juist ook elders in Europa dochterhuizen gesticht. In Engeland zelf was de katholieke bevolking immers tamelijk schaars. Het moederhuis bleef in Mill Hill.

Vanaf 1890 vonden de activiteiten ook vanuit Nederland plaats, met missiehuizen in Roosendaal, Tilburg, Hoorn en Heerlen. Zowel Nederlandse als Engelse studenten doorliepen daar hun eerste studies filosofie, humaniora en theologie, waarna de opleiding werd afgerond in Mill Hill. Van daaruit werden de Fathers en broeders uitgezonden naar de missiegebieden. Naast de broedercongregatie richtte Vaughan een vrouwelijke pendant op, met zusters die behalve in de Europese missiehuizen ook in het missiewerk actief waren.

Vrijland wordt een kloostercomplex

In 1919 kocht de congregatie van Mill Hill het landgoed Vrijland voor een bedrag van f 72.500,00 aan van de toenmalige eigenaar, mevr. Van Welderen baronesse Rengers-Hoevenaar. Vrijland kreeg een bestemming als rust- en herstellingsoord voor oude en zieke missionarissen, maar al vrij snel werden er ook broeder-missionarissen opgeleid.

Kardinaal Herbert Vaughan (1831-1903), ordestichter van de Fathers of Mill Hill (bron: wikipedia).

Vrijland zou zich dan ook vooral ontwikkelen tot het opleidingscentrum voor de broeders van Mill Hill in Nederland. Er werden een kapel, een boerderij en gebouwen voor ambacht en landbouw toegevoegd. Zo waren er een smidse, een bakkerij, een timmerwerkplaats, een schoenmakerij, een kleermakerij, een washuis en zelfs een zilvervossenfokkerij. De bestaande landbouwkamers met hun (overigens vrij schrale) gronden kwamen uiteraard goed van pas voor de voor het missiewerk noodzakelijke agrarische opleiding.

Tussen 1924 en 1928 werd een nieuw vrijstaand broederhuis gebouwd, en in 1934 is het oorspronkelijke landhuis uit 1897 uitgebreid met een grote vleugel waardoor het twee keer zo groot werd. Het landhuis vormde toen het zogeheten Fathers-huis en was via een grote toegangspoort verbonden met de naastgelegen kapel. De bouwwerkzaamheden werden door de broeders zelf uitgevoerd, als onderdeel van hun ambachtelijke opleiding.

De congregatie verbleef op Vrijland tot 1941, toen zij na de vordering van het landgoed noodgedwongen moest verhuizen.

Architect A.J.M. Vosman

De diverse kloostergebouwen werden ontworpen door architect A.J.M. (Anton) Vosman jr. (1896-1967) uit Deventer, huisarchitect van de missiecongregatie. Hij was een typische representant van de 'rooms katholieke bouwwereld', met een groot aantal opdrachten voor kerken en andere kerkelijke gebouwen. Uit het interbellum dateren bijvoorbeeld zijn ontwerpen voor kerken in Wijk bij Duurstede en Dalfsen. Vlakbij Deventer breidde hij de in Diepenveen gelegen Sionsabdij uit. In Deventer zelf voltooide hij in 1934 de toren van de H. Hartkerk en was hij de huisarchitect van het Sint-Jozefziekenhuis. Na de oorlog ontwierp Vosman kerken in Almelo, Marknesse en Bant (N.O.-polder). Voor de Fathers of Mill Hill herstelde hij in deze periode de Johannahoeve en voegde er in 1953-1954 een nieuwe kapel aan toe. Bovendien realiseerde hij het nabijgelegen herstellingsoord Nieuw-Vrijland (1957), als onderkomen voor oude en invalide missionarissen.

Vosman ontwierp in een traditionalistische trant. Zijn ontwerpen zijn verwant aan de Delftse School, en tonen ook overeenkomsten met het werk van A.J. Kropholler. Karakteristiek zijn onder meer de citaten uit de gotiek.

In 1927 werd voor het eerst een Heilige Sacramentsprocessie op Vrijland gehouden. Duizenden gelovigen kwamen er op af. Op het landgoed werd een parcours uitgezet, die deels over de middenlaan voerde en verder werden er vier rustaltaren opgericht.

Ruimtelijke ontwikkeling

Zoals eerder gemeld bood de inrichting van het landgoed Vrijland voor de nieuwe gebruikers veel mogelijkheden. De bestaande landbouwkamers werden ingezet voor de voor het missiewerk noodzakelijke agrarische opleiding. Niet alleen de in de buurt van de kloostergebouwen gelegen velden werden gebruikt voor akker- en weidebouw, ook de meer naar achteren gelegen velden, die in het verleden vooral voor de bosbouw waren gebruikt, werden nu ingezet als landbouwgrond. De geometrische lanenstructuur en het dambordpatroon van de landbouwkavels bleef daarbij volledig intact. Het voorste deel van het terrein onderging door de toevoeging van de nieuwe kloosterbebouwing (waaronder de grote kapel) wel veel

veranderingen. Ten noordwesten van de vrijstaande kloosterkapel verrees een poort, die oorspronkelijk tevens fungeerde als een klokkentoren. Tegenwoordig is de doorgang van de poort dichtgemetseld, maar oorspronkelijk maakte het gebouwtje deel uit van een verbindingspad tussen het in westelijke richting gelegen broederhuis van het klooster en de kapel. Dit broederhuis is later verdwenen, vermoedelijk tijdens de oorlog. De poort diende ter markering van het terrein van de kapel, waarbij men zich vermoedelijk liet inspireren door de in Engeland niet ongebruikelijke afbakening van een kerkterrein met muren en een toegangspoort (*churchyard*). Ook de uit 1931 daterende kloosterkapel toont Engelse verwantschap, en het ligt voor de hand hierin een verwijzing te zien naar de Angelsaksische achtergrond van de congregatie van Mill Hill.

Zoals gezegd diende de poort tegelijk als een klokkentoren. Er kwamen twee zeventiende-eeuwse klokken in te hangen, afkomstig uit Wageningen. Nog steeds wijzen de steunberen aan de kopzijden op de noodzaak om deze zware vracht goed te kunnen torsen. Toen de congregatie het complex tijdens de oorlog moest verlaten, zijn de klokken meegegaan naar het landgoed Lichtenbeek. Daar zijn ze om 'klokkenroef' te voorkomen, begraven. Pas later zijn ze op de Johannahoeve en het hier vlakbij gebouwde klooster Nieuw-Vrijland terecht gekomen.

Op de Topografisch-Militaire kaart uit 1931 is de in dat jaar gebouwde kapel nog niet ingetekend. Evenmin uiteraard de drie jaar later gerealiseerde kloostervleugel.

Het tot klooster omgevormde landhuis ligt centraal tussen de kloostergebouwen. Foto ca. 1935-1940 (collectie museumvlb.deelen.nl).

De nieuwe kloostervleugel in aanbouw, rond 1934(bron: mijnarnhem.nl)

Het in de oorlog verdwenen broederhuis uit 1928 en rechts het bewaard gebleven poortgebouw met klokkenstoel, circa 1930 (uit: Frederiks, 2002, p.82.)

Tekening van de het kloostercomplex in zijn volledige, vooroorlogse omvang (illustratie op website dorpsraadschaarsbergen.nl).

Op 5 juni 1932 werd de kapel van Vrijland geconsacreerd door Z.H. Exc. Mgr. Jansen. De afbeelding laat de processie met de relieken rondom de kapel zien (bron: Limburgsch Dagblad, 6 juni 1932).

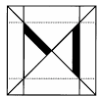
**ST. JOSEPH RUSTOORD
„HUIZE VRIJLAND.”**

Met de hoogst welwillende goedkeuring van Z. D. H. den Aartsbisschop van Utrecht is dezer dagen door den Z. Eerw. Heer Dom. Wagenaar, Oud-Apostolisch Prefect van Kashmir, namens de St. Joseph's Congregatie voor Vreemde Missiën van Mill-Hill, aangekocht het landgoed „Vrijland” aan den **Koningsweg** onder Arnhem.

Gelegen op den Zuidelijken rand der Veluwe en aansluitend bij de schoone en gezonde omgeving van Arnhem zijn de terreinen en de daarop bestaande gebouwen bijzonder geschikt voor hunne drie-voudige bestemming. De St. Joseph's Congregatie stelt zich n.l. voor:

1. het landgoed te maken tot een Rustoord voor hare oude Missionarissen
2. het tevens in te richten als een Sanatorium voor hare tijdelijk invalide Missionarissen,
3. er ook eene Opleidingsschool te vestigen voor Broeders-missionarissen.

Bericht in de Nieuwe Tilburgsche Courant van 8 oktober 1919.

Relicten van de kloosterbebouwing: boven de kapel, links onder kapel en kloostervleugel, rechts onder de poort / klokkentoren en aansluitende muur, 2014.

4.4.7 Vrijland rondom de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

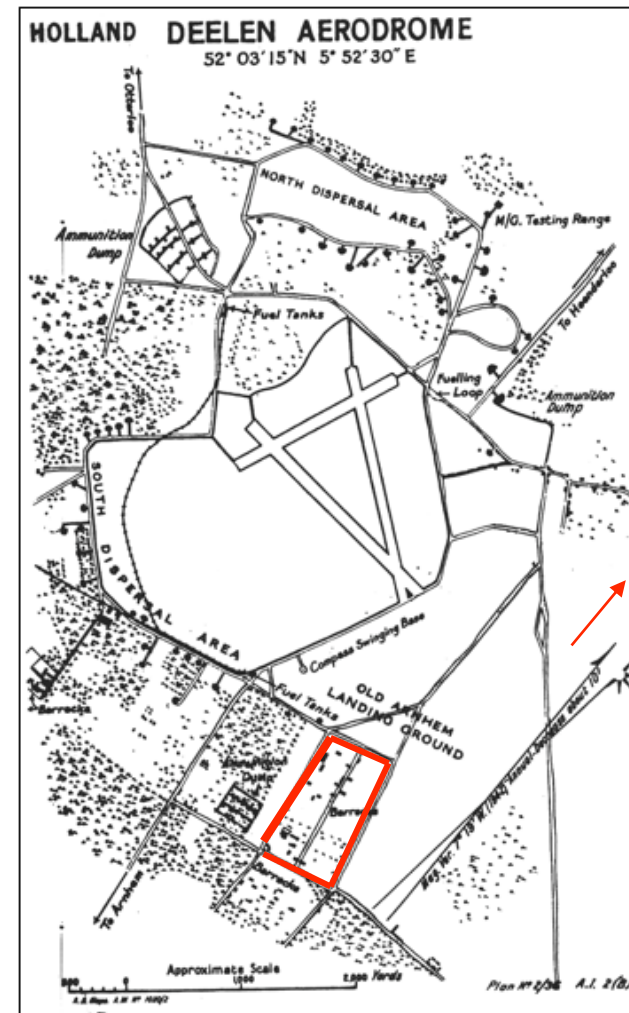
Historische achtergrond

Vordering tijdens de Tweede Wereldoorlog

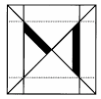
Ten noorden van Vrijland was in 1914 een bescheiden vliegveld ingericht, nabij een schietterrein van de landmacht dat tegelijk als militair oefenterrein in gebruik was. In het kader van de Eerste Wereldoorlog was het bedoeld voor verkenningsvluchten, en het zou een tijdelijke bestemming hebben. Tijdens het interbellum kreeg evenwel ook de zweefvliegerij belangstelling voor het terrein, met name voor het gebied van de Galgenberg bij Terlet. Ondanks de nodige scepsis van de zijde van de Arnhemse gemeente werd het vliegveld geleidelijk verder uitgebreid, maar slechts met beperkte betekenis. Op 10 mei 1940 is het terrein haastig omgeploegd om te voorkomen dat er Duitse gevechtsvliegtuigen zouden landen. Maar nog op dezelfde dag namen Duitse infanteristen het vliegveld in.

Door de aanwezigheid van de vliegbasis waren in 1939 twintig militairen in het klooster aan de Koningsweg ingekwartierd. Na de capitulatie in 1940 werd Vrijland op oudejaarsdag van dat jaar gevorderd door de Duitsers, die er de *Bauleitung* van het door hen te ontwikkelen *Fliegerhorst Deelen* onderbrachten. Pogingen om de vordering te voorkomen door het kloostercomplex aan te merken als een belangrijk landbouwproefstation hadden geen effect.

Vrijland werd omgevormd tot het technische complex van het uit te bouwen vliegveld. In het klooster vestigden de Duitsers de commandantuur, en de kapel kreeg een functie als bioscoop. De kloosterlingen vonden toevlucht op het landgoed Lichtenbeek (Amsterdamseweg), en zouden zich kort daarna vestigen op de Johannahoeve bij Oosterbeek. Omdat hun nieuwe vestiging de naam Nieuw-Vrijland kreeg, wordt het landgoed aan de Koningsweg vanaf dat moment ook wel aangeduid als Oud-Vrijland.

Engelse plattegrond van het vliegveld Deelen (Bron: Klaauw, en dickveerman.nl.). Vrijland is omkaderd. De pijl wijst naar het noorden.

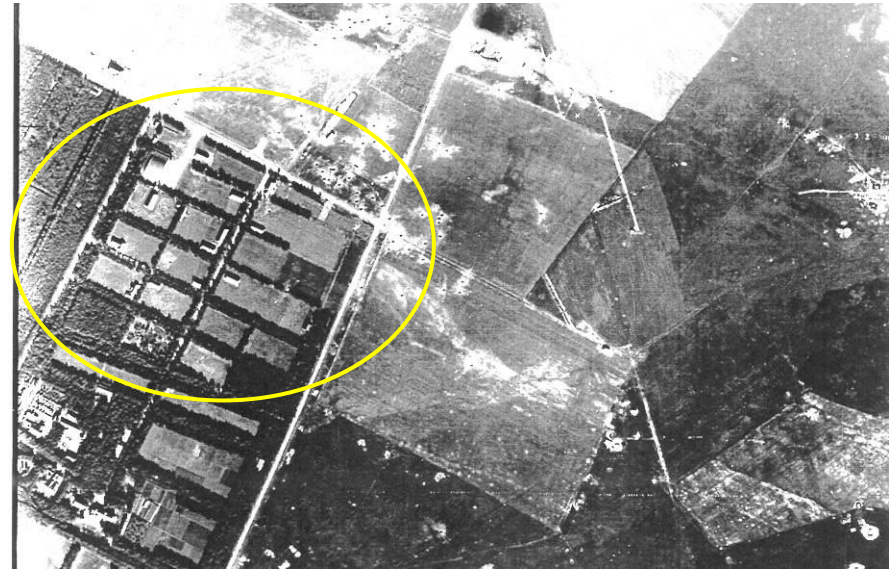

Onderdeel van een militair vliegveld

Het 'hobbelige vliegveldje' op de Kemperheide kreeg een belangrijke taak toebedeeld in de Duitse luchtverdediging. Het Nederlandse territorium gold vanaf 1940 immers als het *Vorfeld* in de strijd tegen Engeland. Er werd begonnen met de aanleg van een startbanenstelsel en rolbanen, en er kwamen hangars, werkplaatsen en militaire installaties. Het zo gecreëerde Fliegerhorst zou op deze manier uitgroeien tot de bekende vliegbasis Deelen. Aan de oostzijde van de Kemperheide werd gebouwd op de Kop van Deelen, aan de zuidoostzijde (ten zuiden van de Koningsweg) kwamen een *Gross und Klein Heidelager* (Groot- en Klein Heidekamp) en in het zuidwesten een *Divisionsdorf*.

Zoals gezegd vormde het kloostercomplex van Vrijland de *Fliegerhorstkommandantur*. Op het meest noordelijke deel van het terrein kwamen verschillende gebouwen te staan, als onderdeel van een groot onderhoudscomplex ofwel de *Werft*. Zo zijn er een *Junkershalle* en een zogeheten kompaskalibratieschijf gerealiseerd. Verder kwamen in de 19de-eeuwse landbouwkamers van het terrein de ook nu nog bestaande onderhoudsgebouwen in camouflerende boerderijstijl. Door de toepassing van traditionele plattelandsarchitectuur, vaak ingebed in landschappelijke structuren was de bebouwing vanuit de lucht niet eenvoudig te herkennen als militaire installaties.

In februari en augustus 1944 werd Deelen het doelwit van de geallieerde bombardementen, waarbij diverse start- en landingsbanen en enkele gebouwen, waaronder een deel van de kloosterbebouwing, werden vernield. Toen in september 1944 de geallieerde luchtlandingen plaatsvonden, werd het vliegveld opnieuw gebombardeerd. Daarna was de betekenis van Deelen als basis voor de *Luftwaffe* afgelopen.

Luchtfoto van de Werft en omgeving circa 1945. Links is het gebied van Vrijland herkenbaar aan de kruisende bomenlanen. De bebouwing van de Werft is ingepast binnen de orthogonale landgoedstructuur.

Enkele van de gebouwen van de *Werft* op het noordelijke deel van Vrijland (foto: collectie RCE).

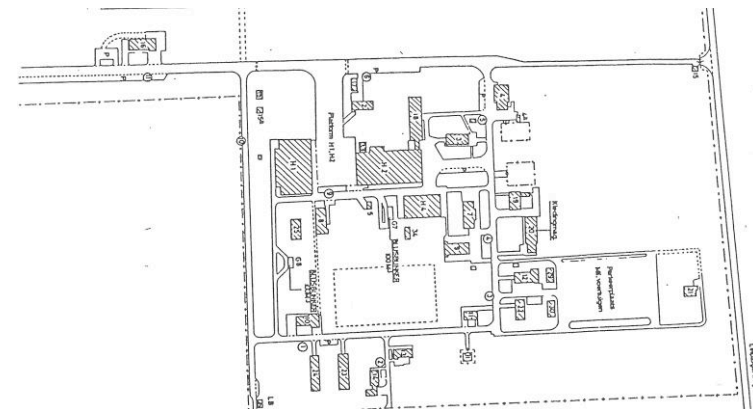
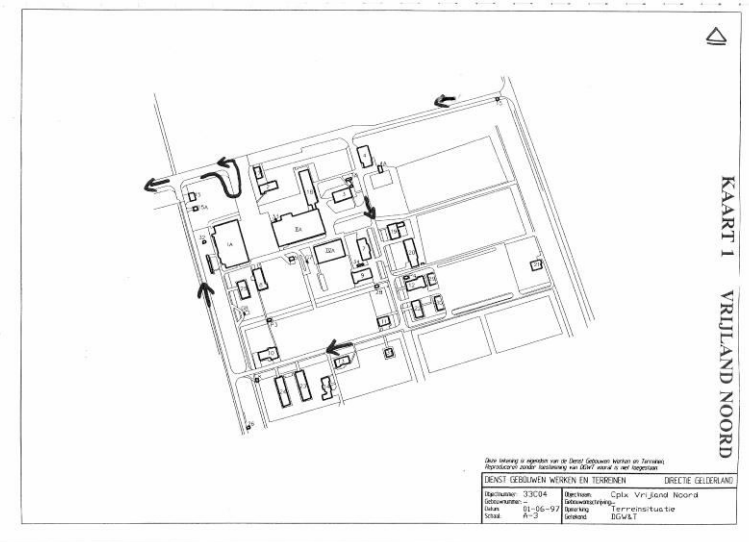
Ruimtelijke ontwikkeling

In de “Duitse” periode werd het achterste gedeelte van Vrijland in gebruik genomen als *Werft* voor het nabijgelegen vliegveld. Binnen de oude contouren van het landgoed en grotendeels gebruikmakend van de bestaande interne structuur werd een groot aantal gebouwen gerealiseerd. Anders dan de andere terreinen van Fliegerhorst Deelen, die een meer natuurlijke landschappelijke invulling kregen, paste men de nieuwe gebouwen op Vrijland in binnen de negentiende-eeuwse formele kamerstructuur. Dwars op de middenlaan werd een tweede hoofdas geprojecteerd, vanaf de ingang van het terrein aan de westzijde. De rechthoekige landbouwkavels en de lanenstelsels bleven gehandhaafd, ook al om het complex vanuit de lucht het aanzien van een agrarische nederzetting te geven. Wel werden enkele kamers samengevoegd, waardoor een vergroving van de structuur optrad.

De begin jaren '40 gerealiseerde bebouwing is markant vormgegeven in een traditionalistische stijl, verwijzend naar het platteland en de agrarische architectuur (zogenaamde "Heimatstil"). Van het oorspronkelijke complex zijn de meeste onderdelen behouden gebleven en met de onderliggende structuur beschermd als rijksmonument.

Op het voorste deel van Vrijland (aan de Koningsweg) veranderde weinig. Er werden wijzigingen aan de bestaande gebouwen uitgevoerd en waarschijnlijk zijn toen delen van de wegen nabij het kloostercomplex verhard.

Bij de oorlogshandelingen in 1944 en 1945 is een deel van de kloosterbebouwing, waaronder het historische landhuis uit 1897, verloren gegaan.

Plattegronden van het Werftgebied in de periode kort na de Tweede Wereldoorlog. Het noorden ligt boven. Bron: brochure Excursie Deelen / Schaarsbergen, 4 juli 1997.

4.4.8 Vrijland na de Tweede Wereldoorlog

Historische achtergrond

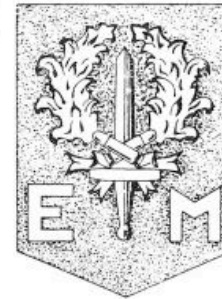
Opnieuw in gebruik bij Mill Hill

Reeds op 8 mei 1945 keerde Mill Hill terug naar het oude Vrijland. Van wat zij hadden opgebouwd bleek een groot deel te zijn verwoest, en ook het landhuis lag in puin. Dit huis en ook het poortgebouw dat dit bouwdeel met de kapel verbond zijn niet herbouwd, en zoals hierboven al bleek is de hierop aansluitende kloostervleugel in een versoberde versie hersteld. Als onderkomen voor oude missionarissen bleef het complex nog tot 1956 in gebruik.

Omdat men er vanuit was gegaan dat het oude Vrijland op den duur geïncorporeerd zou worden in de militaire bases rondom Deelen, bleef het opleidingscentrum voor toekomstige missionarissen geconcentreerd op de Johannahoeve. Zoals al vermeld voegde architect Vosman aan deze voormalige modelboerderij diverse nieuwe onderdelen toe en bouwde er in 1953-1954 een nieuwe kapel. Even verderop realiseerde hij in 1957 het herstellingsoord Nieuw-Vrijland, als een nieuw onderkomen voor oude en invalide missionarissen. Hiermee kwam een einde aan de betekenis van Oud-Vrijland als een vestiging van de Fathers of Mill Hill.

Stafgebouw van Defensie

Nadat het vroegere kloostercomplex in 1956 aan Defensie was verkocht, werd er de staf van de Eerste Divisie '7 December' gevestigd. Deze divisie was vernoemd naar een op 7 december 1942 door koningin Wilhelmina gehouden rede. Ze was bedoeld voor het herstel van de orde in Nederlands-Indië en om er de overgang naar grotere zelfstandigheid voor te bereiden. Nog steeds is op Oud-Vrijland het naambordje te vinden waarmee het toegangspad is vernoemd naar de eerste commandant van deze divisie, generaal-majoor H.J.J.W. Dürst Britt. Verder werd de bij de vroegere kloosterkapel gelegen poorttoren omgevormd tot een herdenkingsmonument voor de militairen van '7 december' (Eerste Divisie '7 December'). Toen is de westelijke doorgang dichtgemetseld en omgevormd tot een achterwand voor de hier aangebrachte gedenkplaten.

gevestigd Nieuw Vrijland
Oud Vrijland
Koningsweg 31
Schaarsbergen
telefoon 08300-30541

Bron: www.marechausseenostalgie.nl. Afgebeeld is het gebouw Nieuw Vrijland, dat dienst deed als stafkwartier.

Deze gedenkplaten zijn overigens elders herplaatst, aanvankelijk in de Koning Willem III-kazerne in Apeldoorn, en sinds 2006 bevinden ze zich op de Oranjekazerne vlakbij Oud-Vrijland.

Behalve deze divisie zijn later ook de staf van de Elfde Pantserinfanteriebrigade en van de 101^e Veldartillerie op Oud-Vrijland gevestigd. Tot 2009 had bovendien de staf van de Luchtmobiele Brigade hier zijn onderkomen. Als een militaire vestiging maakte Vrijland zo deel uit van het uitgebreide defensiecomplex waartoe ook de na de oorlog op de terreinen van Klein Heidekamp gerealiseerde Oranjekazerne behoort. Vlakbij bevindt zich het vliegveld Deelen.

In de jaren zestig is in de zuidwestelijke hoek van het landgoed ter plaatse van de vroegere landgoed- en kloosterboerderij, een groot agrarisch complex gerealiseerd (melkveehouderij, Koningsweg 30d). Van de oude erven resteren hier enkele oude bomen.

Veteranenbos

De herdenkingsfunctie van Vrijland blijkt tegenwoordig uit het zogeheten Veteranenbos. Dit bos ligt ten noorden van de Werft, het hierboven genoemde onderhoudscomplex uit de Tweede Wereldoorlog, en dus ook buiten de grenzen van het negentiende-eeuwse landgoed. Hier is in de jaren negentig begonnen met de aanplant van bomen, als een verwijzing naar de vele Nederlandse veteranen die in krijgsdienst of anderszins een rol hebben gespeeld. Het Ministerie van Defensie en de gemeente Arnhem stelden het vroegere landbouwterrein voor onbepaalde tijd ter beschikking van de stichting Veteranen Landgoed Vrijland. Deze stichting stelt zich ten doel de kennis over en erkenning van de veteranen te bewerkstelligen. Inmiddels zijn er al zo'n 300.000 bomen geplant, met middenop het terrein een oude Koningslinde. Tijdens de Nationale Boomfeestdag op 25 maart 1998 is het Veteranen bos publiekelijk gepresenteerd. Zoals in 2003 werd geuit, wordt beoogd om de door Defensie mettertijd af te stoten gebouwen langs de Koningsweg i.c. het vroegere kloostercomplex van Mill Hill, om te vormen tot een herdenkings- en educatiecentrum.

Bron: www.marechausseenostalgie.nl. Afgebeeld is het gebouw Nieuw Vrijland, dat dienst deed als stafkwartier. Het gebouw staat er nog steeds, in de zuidoosthoek van Vrijland.

Huidige situatie

Tegenwoordig staat het gebied bekend als “Vrijland Noord” (het noordelijke deel van het terrein) en “Oud & Nieuw Vrijland”, het zuidelijke deel van het terrein. Het gebiedsdeel Vrijland Noord is aangewezen als rijksmonument. Vrijland Noord is in gebruik bij de Commando Luchstrijdkrachten, als een onderdeel van MLT Deelen. Nieuw Vrijland (in de zuidoosthoek van het terrein) is als kantoor in gebruik bij de Commando Landstrijdkrachten (CLAS), als onderdeel van het cluster Schaarsbergen. Oud Vrijland wordt gebruikt door de Huis Oppasdienst).

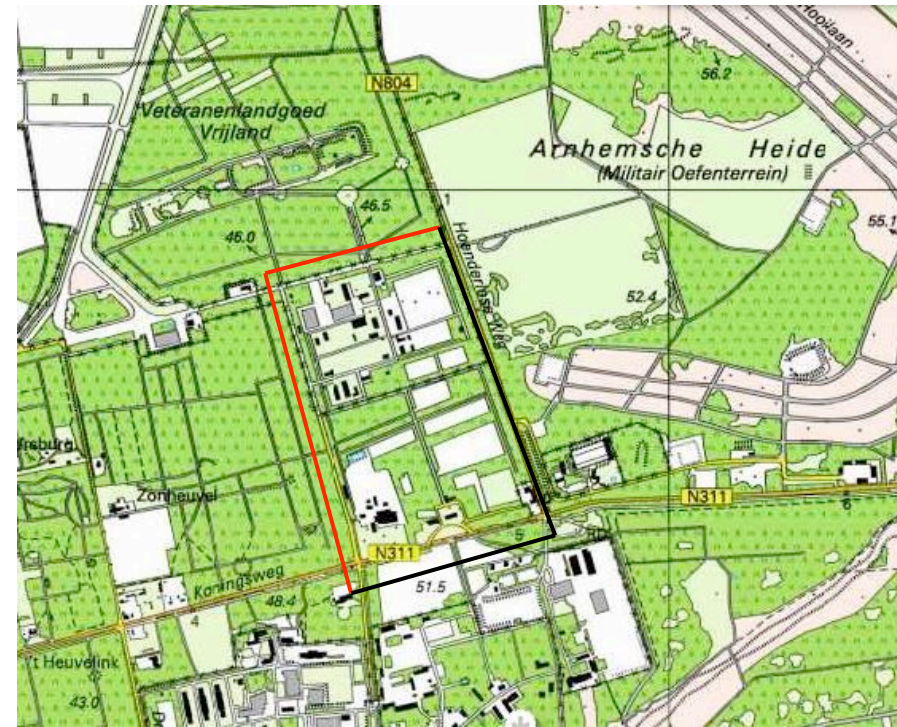
Op het terrein van het voormalige landgoed Vrijland zijn de sporen van de vele gebruikers sinds het midden van de negentiende eeuw nog duidelijk aanwezig:

Uit de landgoedperiode resteren het orthonogonale lanenstelsel met de eiken- en beukensingel, land- en bosbouwkamers, de gebogen opritten op het voorste deel van het terrein en de locatie van het historische landhuis (thans de kern van de kloostergebouwen).

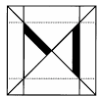
Uit de kloosterperiode zijn een grote kloostervleugel, de monumentale kapel, een aansluitende tuinmuur en de poorttoren behouden gebleven.

Uit de periode van de Tweede Wereldoorlog dateert de invulling van het noordelijke deel van het landgoed met het imposante complex van de *Werft* en een gedeeltelijke herindeling van de kamerstructuur.

De periode na de Tweede Wereldoorlog is vertegenwoordigd in het dienstgebouw in de zuidoosthoek van het terrein, de boerderij in de zuidwesthoek en de recentere wijzigingen van de kloostergebouwen.

Ligging van het onderzoeksgebied op de huidige topografische kaart (bron: watwaswaar.nl).

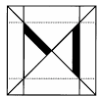
Vrijland, Koningsweg, omgeving stafgebouw in de zuidoosthoek van het terrein. Links de oostwestgerichte laan naar het stafgebouw. Rechts boven het stafgebouw, daaronder onderdelen van de laan- en bomenrijenstructuur westelijk van het stafgebouw, 2014.

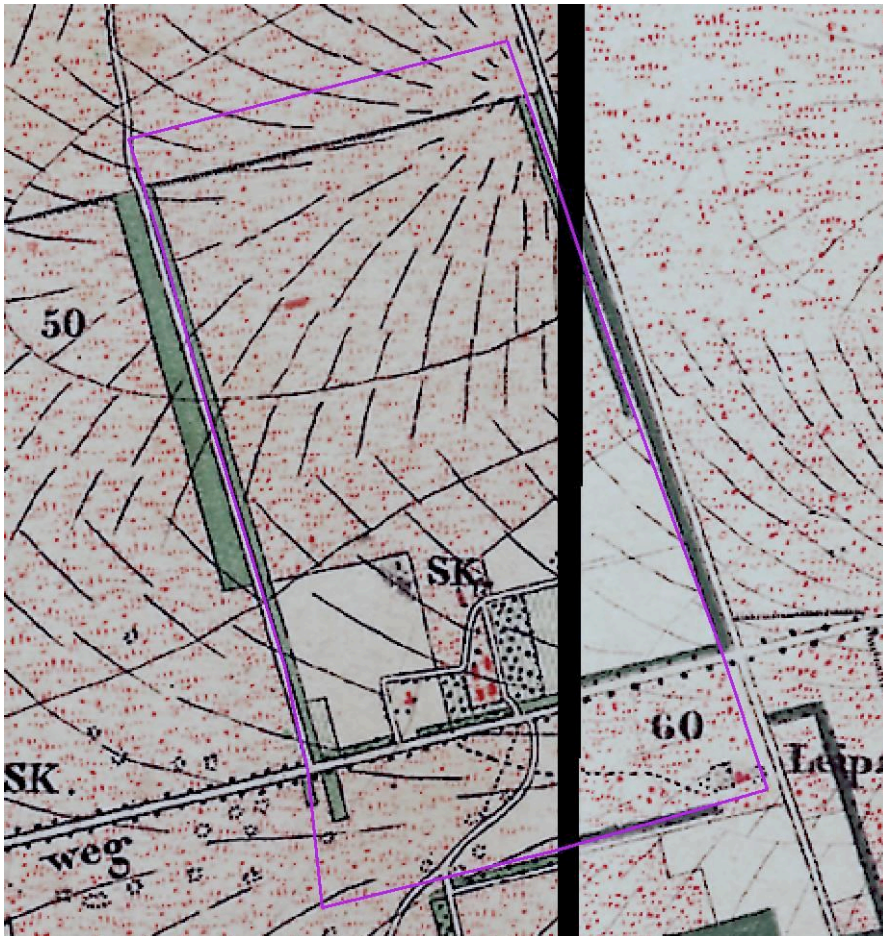
De boerderij in het zuidwestelijke deel van Vrijland, gezien vanaf de West Vrijlandweg (links) en vanaf de Koningsweg (hierboven), 2014.

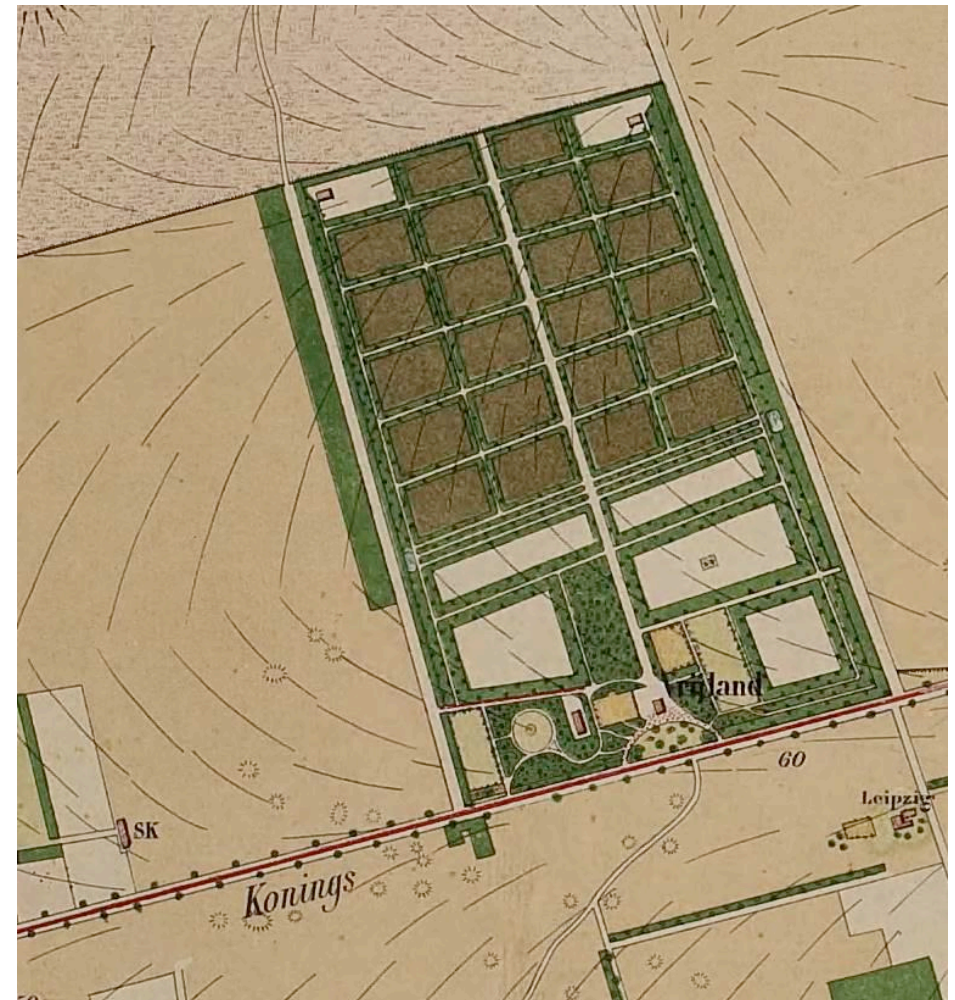
Beelden terrein Vrijland-Noord, voormalige landbouwkamers en wegenstructuren.

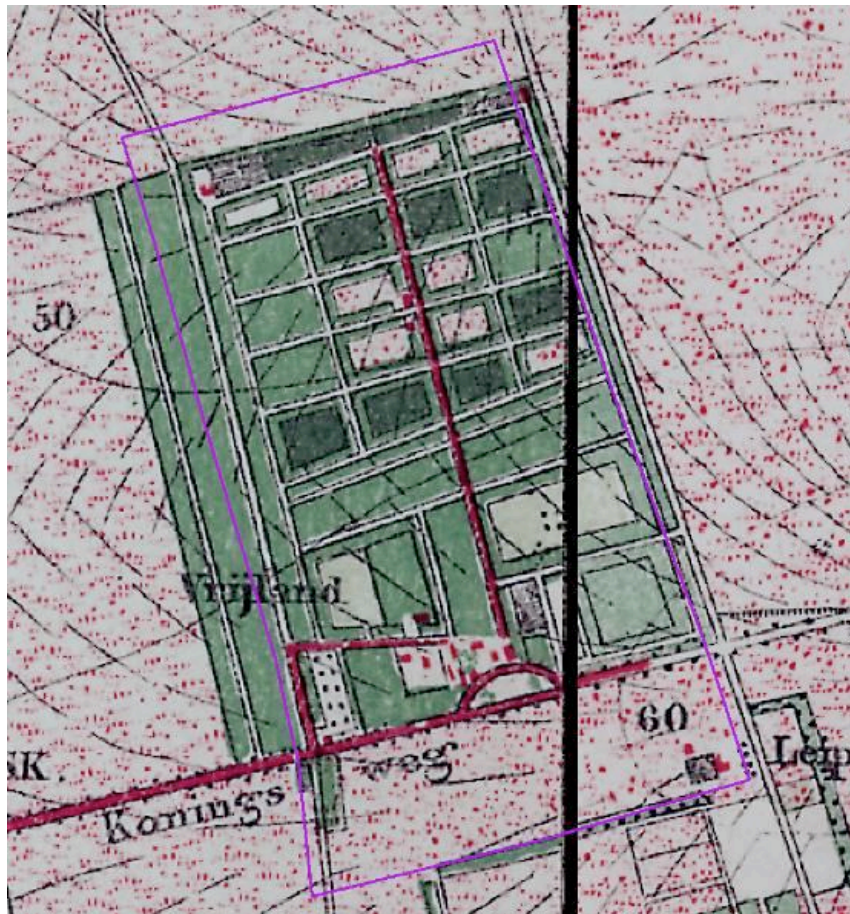
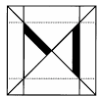
4.4.9 De ontwikkelingsgeschiedenis van het landgoed Vrijland in kaartbeelden samengevat

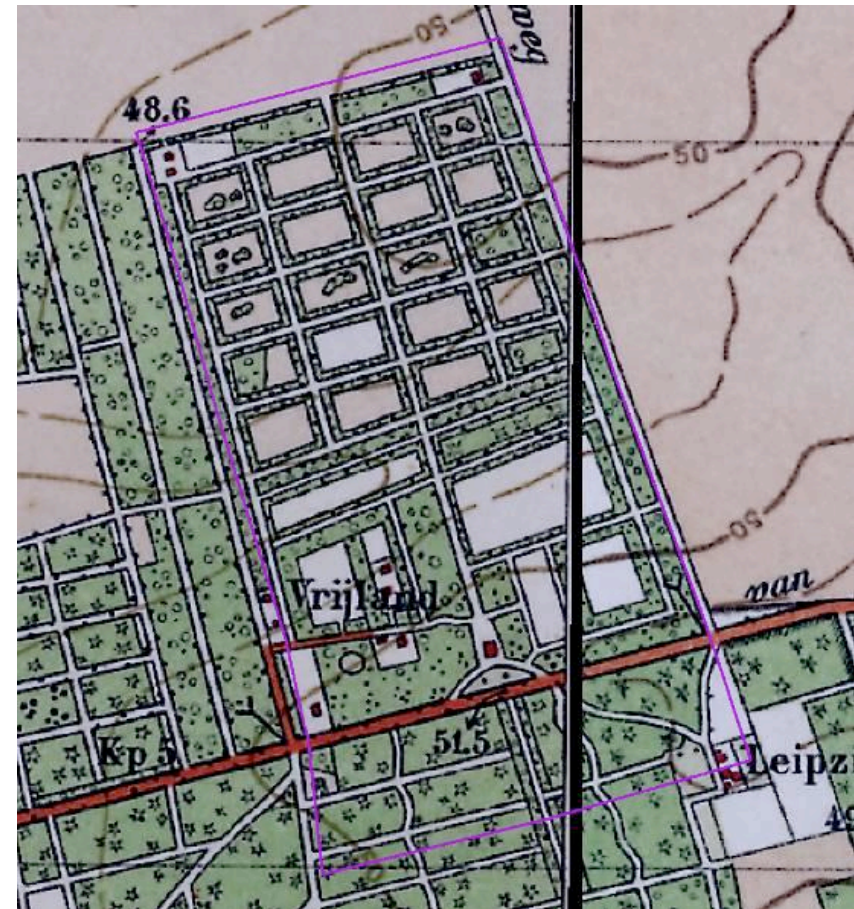
Circa 1870: Vrijland op de Topografische Militaire Kaart van 1874. De weergave van Vrijland is dan al niet meer actueel, maar geeft wel een goede indruk van het landgoed rond 1870. Een bescheiden agrarische enclave met boerderij en bouwland, te midden van uitgestrekte heidevelden.

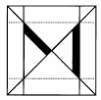
1874: Vrijland op een uitsnede van de Topografische kaart van de gemeente Arnhem, door P.K.P.J. Sloten, 1874 (collectie Gelders Archief 0509 Kaartenverzameling 217A). De kaart geeft een goed beeld van de periode kort na de aanleg van het lanenstelsel. Op het zuidelijke deel bevindt zich het "landhuis".

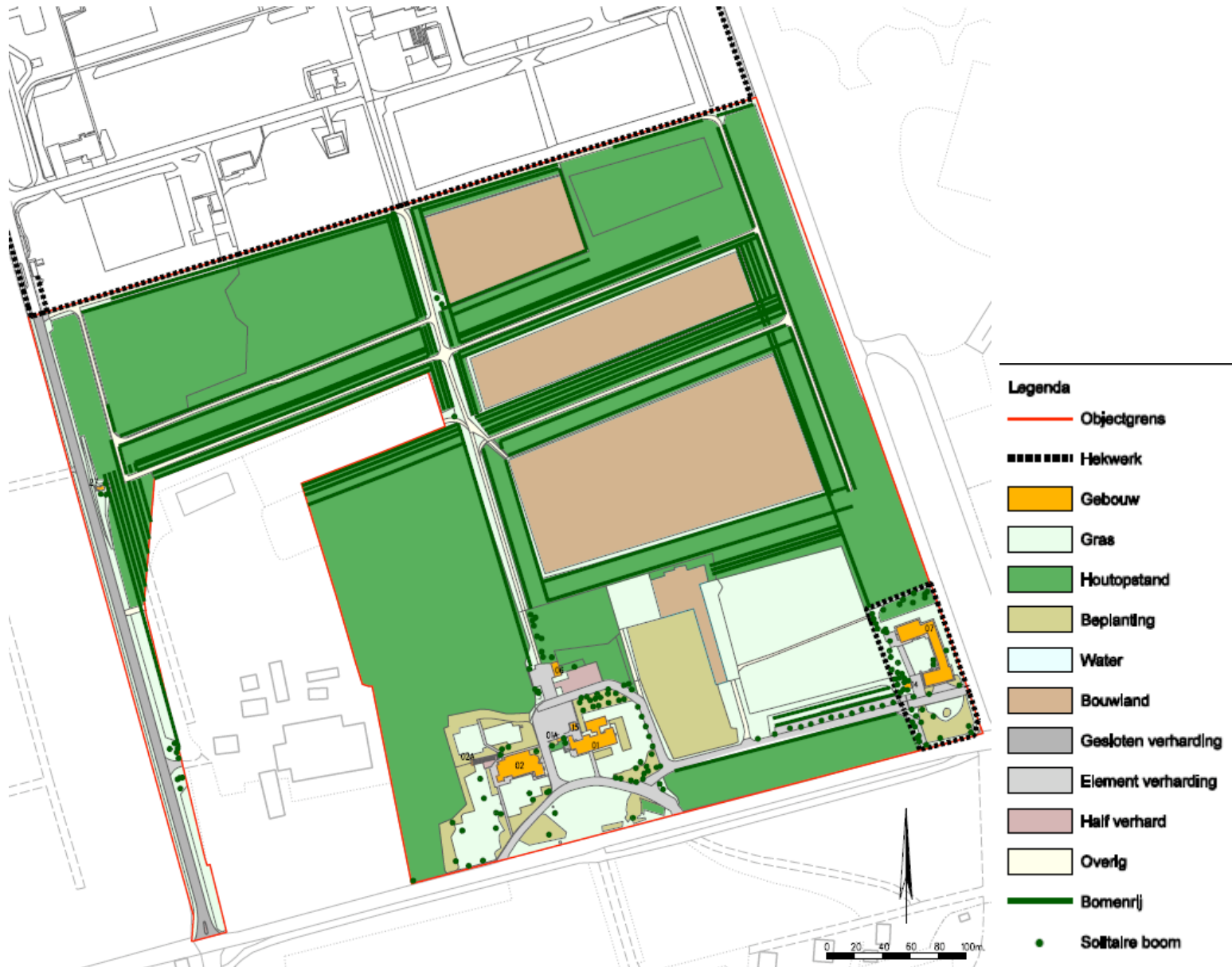
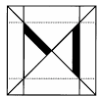
Vrijland op de Topografisch Militaire Kaart van 1890. De land- en bosbouwkamers kennen een afwisselend gebruik.

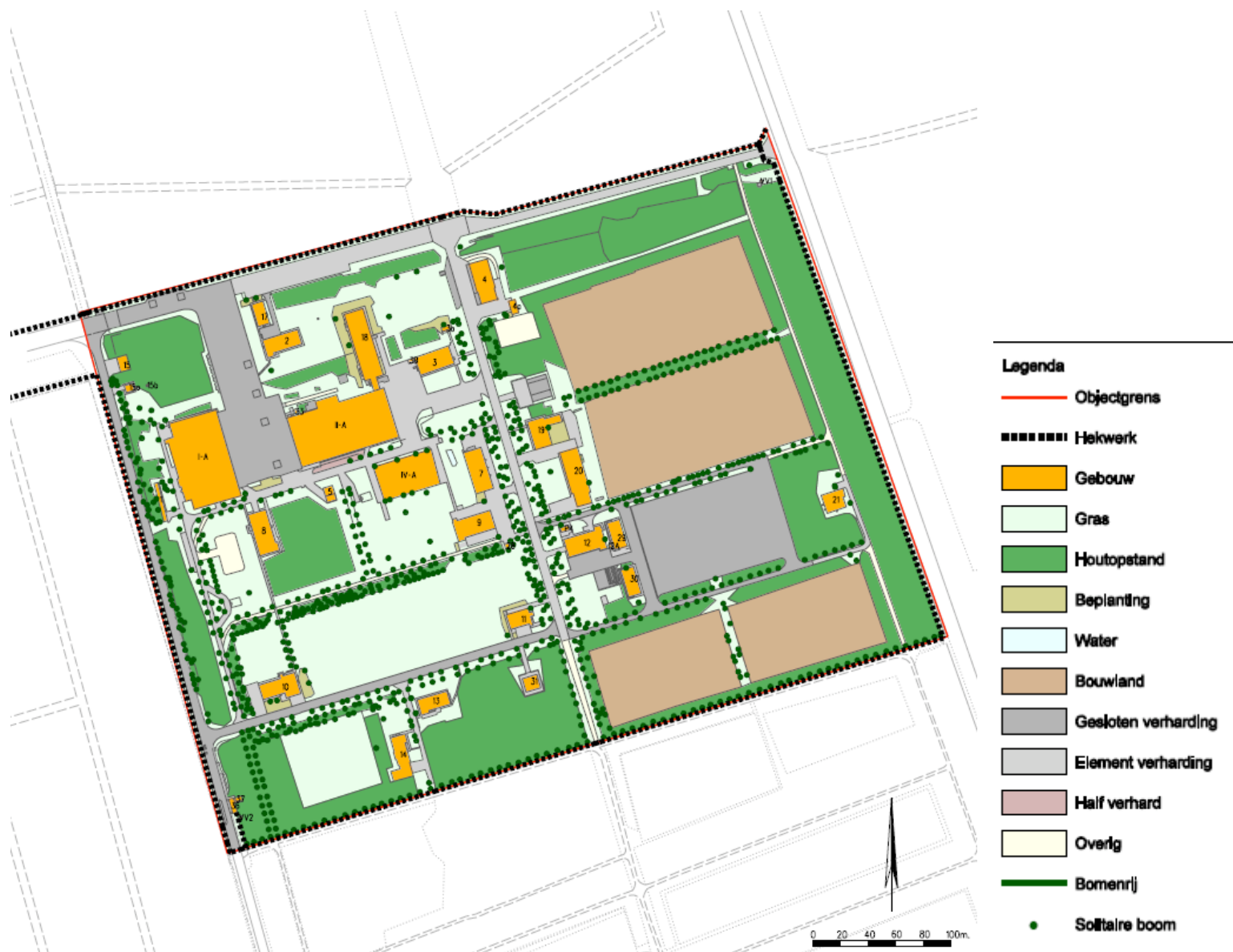
Vrijland op de Topografisch Militaire Kaart van 1931, die de situatie kort voor de komst van het klooster te zien geeft.

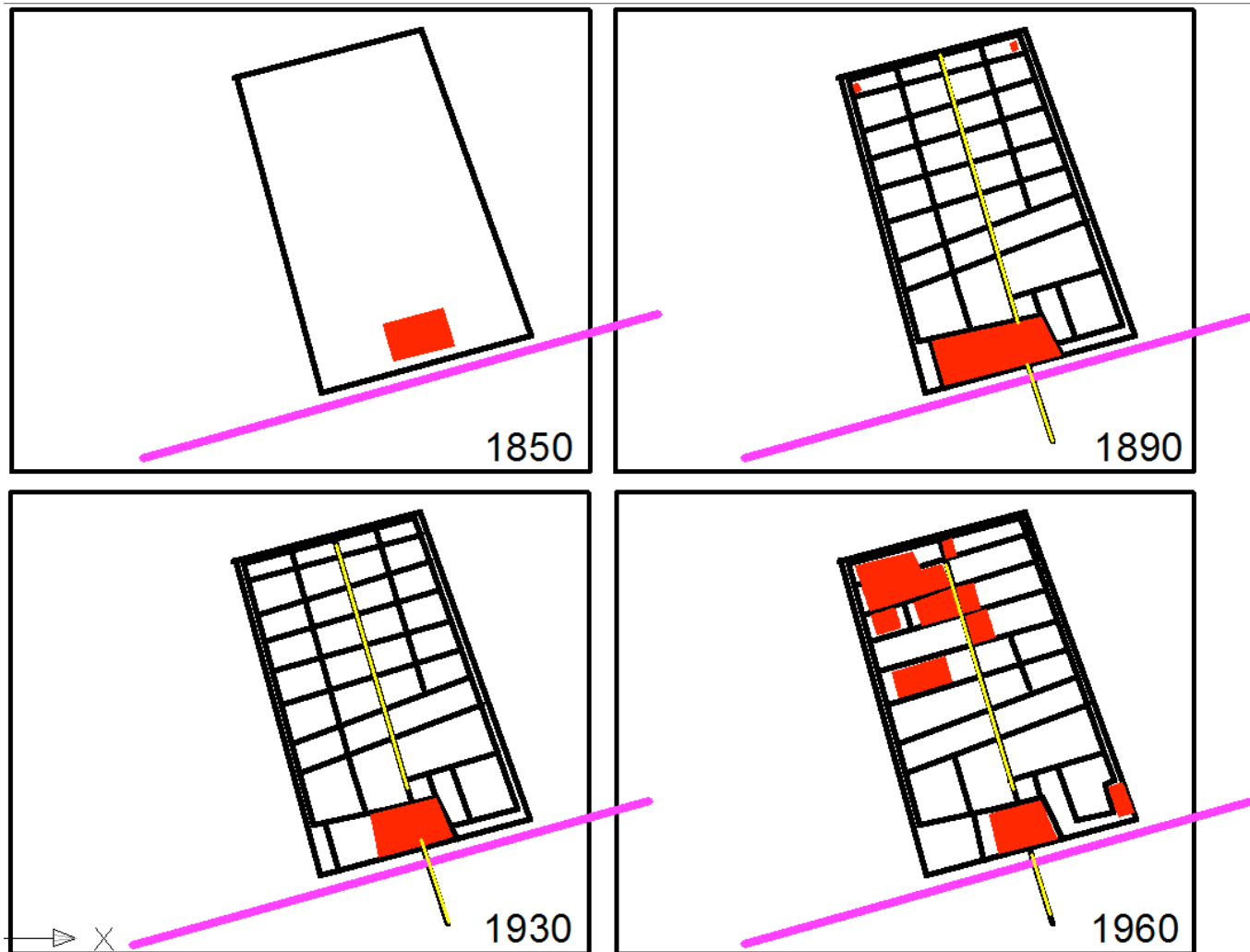
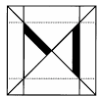
Het voormalige landgoed op de huidige topografische kaart (bron: watwaswaar.nl). Drie grote bebouwingsclusters bepalend het gebied: in het noorden het ensemble van de vroegere Werft, in de zuidwesthoek de boerderij en midden onder de voormalige kloosterbebouwing. De ensembles zijn ingevoegd in de negentiende-eeuwse ontginningsstructuur.

Kaartbeeld huidige situatie zuidelijke deel Vrijland, uit: Inrichtingsvisie, 2009.

Kaartbeeld huidige situatie noordelijke deel Vrijland, uit: Inrichtingsvisie, 2009.

De ontwikkelingsgeschiedenis in hoofdlijnen geschematiseerd: 1850, de landgoedkern ligt aan de Koningweg (paars). Het terrein is nog niet opgedeeld in landbouwkamers. 1890, de uitgebreide landgoedkern ligt aan de Koningweg, het terrein heeft de markante rasterstructuur gekregen en een centrale hoofdas (geel) met zichtlijnen op de landgoedkern. In de noordelijke hoeken staan dienstwoningen. Aan de zuidzijde is een zichtas gemaakt, haaks op het landhuis. 1930, de kloosterbebouwing ligt in de verkleinde landgoedkern, de rasterstructuur is intact. 1960, de oude landgoed- en kloosterkern is nu onderdeel van een militair complex, met uitbreiding in de zuidoosthoek. Op het noordelijke deel van het terrein bevindt zich de bebouwing van de Werft. De rasterstructuur is enigszins aangetast, de centrale as met zichtlijnen grotendeels intact.

Inventarisatie en waardering

5 HISTORISCH LANDSCHAP, RUIMTE EN STRUCTUREN, INVENTARISATIE EN WAARDERING

5.1 Inleiding

In de waardering van het landschap en de ruimtelijke structuren van Vrijland kijken we naar de periode voor de ontginning in het derde kwart van de negentiende eeuw en naar de verschillende ontwikkelingsfasen van het landgoed zelf.

Per ontwikkelingsfase wordt kort ingezoomd op de ontwikkelingen en wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste structuren en ruimtelijke aspecten uit de betreffende periode.

Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de cultuurhistorisch waardevolle structuren en ensembles weergegeven.

5.2 De tijd voor de ontginning en de eerste landgoedfase

In het onderzoeksgebied is sprake van een opmerkelijke historische ruimtelijke structuur, die ondanks de wisselingen van gebruikers en functies een constante factor is gebleven. Het betreft een relatief jonge structuur, een typisch ontginningslandschap, nog geen 150 jaar oud, en een representant van de vele grootschalige ontginningsprojecten, die in de negentiende eeuw ten noorden van Arnhem hebben plaats gevonden. De woeste grond (de heidevelden) werden ontgonnen en in cultuur gebracht. In de betreffende gebieden benoorden Arnhem betekende dat vooral bosbouw en op veel bescheidener schaal landbouw.

In het geval van Vrijland werd het gebied in fasen volledig nieuw ingericht, uitgaande van de aan het einde van de zeventiende eeuw aangelegde Koningsweg, die als een soort ontginningsas functioneerde. Andere structuren, die de rechthoekige vorm van Vrijland (en verschillende andere ontginningen ten noorden van de Koningsweg) bepaalden, waren de haaks op de Koningsweg getrokken

wegen in noordelijke richting, zoals de weg naar Hoenderloo, direct ten oosten van Vrijland.

De ontginningsactiviteiten lieten in eerste oogopslag weinig over van het heidelandschap. Tot in de jaren zeventig van de negentiende eeuw was alleen het meest zuidelijke deel ontgonnen en omgevormd in enkele landbouwpercelen. Daarna verdween het heidelandschap vrijwel volledig uit beeld. De gronden werden zeer diep, tot op de onderliggende grindlaag, omgezet en nieuw ingedeeld. Alleen het oorspronkelijke reliëf met de laagte, die het gebied van oost naar west doorsnijdt, is herkenbaar gebleven.

Uit de periode voor de ontginning bleven bewaard:

- De Koningsweg, later de zuidelijke grens van Vrijland
- De Hoenderloseweg, tevens oude grens tussen de bezittingen van Van Pallandt, de Van Heeckerens en de stad Arnhem.
- Het reliëf, met de laagte in oost-westrichting halverwege het terrein van Vrijland

Uit de beginfase van Vrijland zijn herkenbaar:

- De locatie van het eerste huis. Deze locatie is altijd de landgoedkern en de centrale plek in de latere kloosteraanleg gebleven. De positie van het huis is leidend geweest voor de toenmalige en latere terreinindeling.
- Een deel van de weg-/perceelsstructuur in de zuidwesthoek van Vrijland, in schuine lijn vanuit de Westvrijlandweg.
- De begrenzing aan de westzijde door de Westvrijlandweg.

Bovengenoemde aspecten hebben een hoge cultuurhistorische waarde als zichtbare representanten uit vroegste ontginningsfase van Vrijland.

5.3 De landgoedperiode in hoogtijdagen

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw werd Vrijland grondig onder handen genomen door de nieuwe eigenaar, de ondernemer Coers uit Arnhem. Uit deze periode dateert het orthogonale lanenstelsel, dat het gebied als een dambord in vakken of kamers verdeelt. Een centrale laan vormt de middenas in de aanleg en loopt van het huis naar de noordgrens. Lanen en paden zijn beplant met beuk of eik en omzomen rechthoekige percelen, die als weide, landbouwgrond of voor bosbouw werden gebruikt. Ook zijn er percelen met heide. Ook de kamers waren omgeven door boomrijen, merendeels eik of beuk.

Deze structuur valt op door het consequent doorgezette patroon en de fijnmazigheid. Het grote aantal bouwpercelen moet waarschijnlijk in relatie worden gezien met de aard van Coers' onderneming, die verschillende soorten hout van hoge kwaliteit verhandelde. Ook is het niet ondenkbaar dat de onderneming een deels experimenteel karakter heeft gehad, een particuliere liefhebberij van Coers. Verder moet de aanleg door de ruime toepassing van bomenlanen en lange doorzichten een representatieve betekenis hebben gehad. Deze structuur is door de latere landgoedeigenaren ongemoeid gelaten. In de periode Van Heeckeren (1897-1904) is aan de zuidzijde van de Koningsweg een zichtas naar het landhuis aangelegd.

Boven beschreven ontginningsstructuur is pas na de kloosterperiode (na 1940) op een aantal punten gewijzigd. Al eerder waren delen van het landgoedbebouwing verdwenen en/of vervangen door gebouwen ten behoeve van het klooster. Vooral in het zuidelijke deel is de aanleg gaaf behouden en is de lanen- en kamerstructuur, inclusief de oorspronkelijke beplanting uitstekend herkenbaar gebleven. Het noordelijke deel, waar begin jaren veertig de *Werft* neerstreek is enigszins gewijzigd. Hier werden landbouwkamers samengevoegd en is de lanenstructuur vereenvoudigd. De landgoedcontour, de orthogonale indeling en de middenlaan zijn evenwel nog gaaf aanwezig.

Uit de periode van de grote ontginning en het landgoed zijn de volgende waardevolle structuren behouden gebleven:

- De rechthoekige contour van het landgoed
- Het orthogonale lanenstelsel in dambordpatroon met centrale middenlaan, met kenmerkende formele ordening.
- Een aantal van de oorspronkelijke landbouwkamers.
- Een deel van de bomenlanen.
- Een deel van de eiken- of beukenrijen rondom de landbouwkamers.
- De sterk met elkaar verweven oorspronkelijke wegen- en groenstructuren
- De representatieve gebogen dubbele oprijlaan naar de landgoedkern.
- De locatie van het oude landhuis, ter plekke van het cluster kloostergebouwen, in het hart van de centrale as door het gebied; volgens overlevering zou een kelder van het landhuis van Van Heeckeren behouden zijn gebleven.
- Aan de zuidzijde van de Koningsweg is de door Van Heeckeren aangelegde zichtaslaan bewaard gebleven (echter buiten het onderzoeksgebied).
- De door Coers verder uitgediepte laagte halverwege het terrein (in de dalas), waarin vroeger permanent water stond.

Bovengenoemde aspecten hebben een hoge cultuurhistorische waarde als zichtbare representanten uit de ontginningslandgoedperiode van Vrijland.

5.4 De periode Mill Hill

In 1919 betrokken de broeders van Mill Hill de opstallen van het landgoed. In de jaren twintig en dertig verrezen op het voorste deel van het terrein een kapel, een broederhuis, een nieuwe boerderij, een poort annex klokkentoren en een nieuwe kloostervleugel, in aansluiting op het oude landhuis. De relictten van het luxe buitenleven op het landgoed, zoals de theekoepels, de tuinen met beelden en rotsformatie en het speelhuis zullen in deze periode zijn verdwenen. De landgoedstructuur met zijn bomenlanen en landbouwkavels bleef volledig intact, mede door het specifieke werkzaamheden van de kloosterorde op het gebied van het landbouwonderwijs.

De meeste opstallen uit de kloosterperiode zijn in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan (verwoest of afgebroken).

Uit de kloosterperiode bleven de volgende waardevolle structuren behouden:

- Het weliswaar door sloop van vele onderdelen aangetaste ensemble van de voormalige kloostergebouwen op het voorste deel van het terrein: de kapel, de poort annex klokkentoren met aansluitende muur en de kloostervleugel.

Bovengenoemde aspecten hebben een hoge cultuurhistorische waarde als zichtbare representanten uit de kloosterperiode van Vrijland. Nieuwe structuren van belang uit deze periode zijn niet bewaard gebleven. De hoge cultuurhistorische waarde geldt vooral het ensemblerestant en de positie van de betreffende gebouwen op het landgoed en ten opzichte van elkaar.

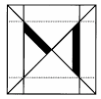
5.5 De Werft

In 1940 werd Vrijland door de Duitse bezetter gevorderd. De kloostergebouwen werden in gebruik genomen en op het noordelijke gedeelte werd de *Werft* gerealiseerd, de technische ondersteuning van het nabij gelegen Fliegerhorst. Hier verrees binnen de orthogonale lanenstructuur van het ontginningslandgoed een complete nederzetting met tal van onderhoudsgebouwen, hangars, legerings- en kantinegebouwen, etc. De lanenstructuur werd hierop aangepast. Enkele landbouwkamers zijn samengevoegd en bomenlanen geroid.

Uit de periode van de Tweede Wereldoorlog bleven de volgende waardevolle structuren in het gebied behouden:

- Het ensemble gebouwen van de *Werft* op het noordelijke deel van het terrein, gebruik makend en deels met aanpassing van de bestaande structuur van het ontginningslandgoed.
- De “Heimatschutz Architektur” is dusdanig in het landschap geplaatst dat de suggestie van een landelijke nederzetting wordt verkregen (camouflagetactiek).

Bovengenoemde aspecten hebben een hoge cultuurhistorische waarde als zichtbare representanten uit de Werftperiode van Vrijland. De hoge cultuurhistorische waarde geldt vooral het ensemble, de positie van de betreffende gebouwen van de voormalige Werft in de negentiende-eeuwse landgoedstructuur en ten opzichte van elkaar.

5.6 Na de Tweede Wereldoorlog

In de periode na de Tweede Wereldoorlog keerden de broeders terug naar Vrijland, maar zij maakten al snel plaats voor defensie. Zij betrok de bestaande opstallen. Het historische landhuis en delen van de kloosterbebouwing was in de oorlog verloren gegaan. De nieuwe gebruikers voegden geen bijzondere nieuwe elementen toe aan de bestaande structuur. Door beperkt onderhoud aan bossen en lanen zijn sommige delen in de loop der jaren minder leesbaar geworden. Tussen het land- en bosbouwgedeelte en het terrein van de voormalige *Werft* is een afrastering geplaatst.

Uit de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn geen nieuwe waardevolle structuren aanwezig.

6 HISTORISCHE BOUWKUNDE, INVENTARISATIE EN WAARDERING

6.1 Bebouwingskarakteristiek: historische bebouwing en bijzondere objecten

De historische bebouwing van Vrijland is onder te verdelen in twee categorieën: de bebouwing uit de kloosterperiode (1919-1940) en de bebouwing van de *Werft* uit de vroege oorlogsjaren. Uit de periode van het negentiende-eeuwse landgoed is wat betreft gebouwde objecten vrijwel niets behouden gebleven, mogelijk afgezien van een altijd voor munitiekelder aangezien ijskeldertje vlakbij de vroegere vijver in het middendeel van het landgoed en de vermeende kelder van het landhuis. Deze laatste is tijdens het bezoek aan het landgoed niet bezocht. Voorts bevinden zich op het terrein enkele gebouwen met geen of zeer beperkte historische waarde uit de periode na 1950.

6.2 Historische bouwkunde, objecten en ensembles

1. De bebouwing uit de kloosterperiode staat op het zuidelijke deel van het terrein en bestaat uit een grote kapel uit 1931, een poorttoren met aansluitende muur uit 1928 en de voormalige kloostervleugel uit 1934. De bebouwing is ontworpen door architect A.J.M. Vosman jr. in traditionalistische trant, met citaten uit de gotiek (kapel en poort) en is door de eenheid in stijl, materiaal- en kleurgebruik als een ensemble te ervaren.
2. De bebouwing van de *Werft* bevindt zich op het noordelijke deel van het terrein en bestaat uit een grote groep in hoofdzaak in 1941 gerealiseerde gebouwen voor het technisch hart van de nabijgelegen Fliegerhorst Deelen. Het complex omvat onder meer twee vliegtuighangars, een ketelhuis, technische gebouwen, schuren, een bunker, een legeringsbarak en transformatorhuizen. Een aantal gebouwen is uitgevoerd in een traditionele, landelijke bouwtrant en lijkt daarmee op agrarische bebouwing, bij wijze van camouflagetactiek. Het complex is door de

functionele samenhang, de eenheid in vormgeving en de inbedding in de sterk geometrische ruimtelijke structuur te ervaren als een nadrukkelijk ensemble. Terrein, aanleg en vele gebouwen zijn rijksmonument.

De beide bebouwingsensembles in he landgoed Vrijland. Onderaan (1) de voormalige kloostergebouwen van Mill Hill. Bovenin (2) het complex van de *Werft* op Vrijland Noord, Het noorden ligt boven.

In het onderzoeksgebied bevinden zich veel gebouwen met cultuurhistorische waarde. Dat wil zeggen dat er sprake is van objecten en ensembles die in meer of mindere mate voldoen aan de volgende criteria:

- Objecten en complexen met architectuurhistorische waarden: d.w.z. met een relatief hoge ontwerp kwaliteit of representatief voor een bepaalde bouwstijl, stroming, bouwperiode of typologie;
- Objecten, complexen en ensembles met een bijzondere stedenbouwkundig-historische of landschappelijke waarde, d.w.z. als onderdelen van bijzondere complexmatige ontwikkelingen door bijvoorbeeld woningbouwcorporaties, bedrijfscomplexen, particulieren e.d. of vanwege specifieke andere situationele aspecten (bijvoorbeeld markante locaties, focus- en oriëntatiepunten, landmarks);
- Gaafheid, d.w.z. objecten en ensembles die in belangrijke mate ongewijzigd zijn gebleven sinds de bouwtijd of waarbij wijzigingen zeer zorgvuldig zijn aangebracht.
- Objecten en complexen met een monumentenstatus (rijks- en gemeentelijke monumenten).

Waardering van de gebouwen, objecten en ensembles

De gebouwen, objecten en ensembles in het onderzoeksgebied zijn getoetst aan deze criteria en de waardering is weergegeven op de bijgevoegde **cultuurhistorische waardenkaart**. De objecten met een meer dan indifferente waarde zijn tevens in de bijlage 1 van deze rapportage opgenomen en kort gekarakteriseerd. Tevens zijn enkele foto's toegevoegd.

Tevens is in deze lijst in kleur de cultuurhistorische kwaliteit weergegeven, zoals die ook op de cultuurhistorische waardenkaart is aangeduid. De objecten met een indifferente waarde zijn niet in de lijst opgenomen.

■ Zeer hoge cultuurhistorische waarde:

Objecten en/of ensembles, met hoge architectuurhistorische waarden: d.w.z. met een relatief hoge ontwerp kwaliteit of representatief voor een bepaalde bouwstijl, stroming, bouwperiode of typologie. Tevens kan er sprake zijn van bijzondere

stedenbouwkundig-historische of landschappelijke waarden, d.w.z. als onderdelen van bijzondere complexmatige ontwikkelingen door bijvoorbeeld woningbouwcorporaties, particulieren e.d. of vanwege specifieke andere situationele aspecten (bijvoorbeeld markante hoeklocaties, focus- en oriëntatiepunten, landmarks)

Deze waarde is dusdanig hoog, dat behoud (en bescherming) van deze objecten te overwegen is. Sommige objecten zijn reeds beschermd.

■ Hoge cultuurhistorische waarde:

Objecten en/of ensembles met architectuurhistorische waarden: d.w.z. kenmerkend voor een bepaalde bouwstijl, stroming, bouwperiode of typologie. Tevens kan er sprake zijn van stedenbouwkundig-historische of landschappelijke waarden, d.w.z. als onderdelen van bijzondere complexmatige ontwikkelingen of vanwege specifieke situationele aspecten (bijvoorbeeld markante hoeklocaties, focus- en oriëntatiepunten, landmarks)

Deze waarde is dusdanig hoog, dat behoud (en bescherming) van deze objecten te overwegen is.

■ Attentiewaarde:

Objecten en/of ensembles die voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied van (enig) historisch belang zijn, maar niet direct beschermenswaardig zijn. De objecten voegen zich in schaal, hoofdvormen en typologie min of meer binnen de historisch gegroeide situatie en dragen dus in beperkte mate bij aan de cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteit van het gebied. Behoud is mogelijk, maar niet noodzakelijk.

□ Indifferente waarde:

Objecten en/of ensembles, die niets of weinig aan de cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteit van het gebied toevoegen en ook geen wezenlijk onderdeel vormen van de ontwikkelingsgeschiedenis. Behoud is mogelijk, maar niet noodzakelijk.

In deze inventarisatie is de aandacht nadrukkelijk gericht op de objecten met minimaal een attentiewaarde.

Het gaat om de volgende objecten en complexen:

Rijksmonumenten (RM) en gemeentelijke monumenten GM, zeer hoge cultuurhistorische waarde

Onderdelen van het complex Vrijland-Noord (voormalige Werft van Fliegerhorst Deelen)

- Gebouw 1 A, vliegtuighangar Junkershalle
- Gebouw IV A, vliegtuighangar
- Gebouw 1, schuur
- Gebouw 2, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 3, militair administratiegebouw
- Gebouw 4, expeditiegebouw
- Gebouw 5, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 7, kantine en ontspanningsgebouw
- Gebouw 8, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 9, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 10, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 11, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 12, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 13, militair gebouw met technische functie
- Gebouw 14, ketelhuis met kolenopslag
- Gebouw 15, transformatorhuis / elektriciteitshuis
- Gebouw 15a, transformatorhuis / elektriciteitshuis
- Gebouw 18, legeringsbarak
- Gebouw 19, militair gebouw
- Gebouw 20, militair gebouw
- Gebouw 21, bunker
- Gebouw P4, schuur

Zeer hoge cultuurhistorische waarde

- Koningsweg 31, kapel
- Koningsweg 31, poort/klokkentoren

Hoge cultuurhistorische waarde

- Koningsweg zn, bij 31, munitie- of ijskelder
- Koningsweg 31, kloostervleugel

Attentiewaarde

- Duiker Hoenderloseweg
- Duiker middenlaan
- Koningsweg 31a stafgebouw van de Eerste Divisie '7 December'

Indifferente waarde

- Alle overige bebouwing

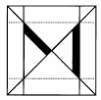
6.3 Overige objecten en elementen

n.v.t.

6.4 Beschermd rijksmonument

Het complex van "Technisch en facilitair centrum Vrijland-Noord ten dienste van vliegtuigen, onderdeel van Vliegveld Deelen" is beschermd als rijksmonument (zie opsomming vorige paragraaf).

Het complex is volgens de redengevende beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed "van algemeen belang als relatief gaaf onderdeel van een uit de Tweede Wereldoorlog en in beperkte mate ook nog enkele jaren daarna stammend en hoofdzakelijk door de Duitse bezetter opgezet groot militair vliegveld, vanwege: architectuurhistorische, stedenbouwkundige, historisch geografische, techniekhistorische, krijgs- en cultuurhistorische en complex- en

ensemblewaarden, die onder meer kunnen blijken uit de op lokale vormen geïnspireerde traditionalistische bouwtrant, uit de voor debouwtijd kenmerkende onderdelen en details, uit de in het concept verwerkte, reeds eerder in het artefactiële landschap aanwezige elementen, uit de relictten van technische innovatie, uit de aan de vooraf bestaande schaakbordstructuur aangepaste en tot in detaillering doorgevoerde camouflage, uit de samenhang van en met het totale militaire vliegveldconcept en de ruimtelijke hoofdlijnen en onderdelen van het kampement, en uit de onderlinge verwantschap van de hierbij toegepaste vormen". Zie voor de volledige tekst bijlage 2.

7 HISTORISCH GROEN, INVENTARISATIE EN WAARDERING

7.1 Groen- en groenstructuren

De negentiende-eeuwse lanenstructuur van Vrijland is tegelijk de belangrijkste hoofdgroenstructuur van het voormalige landgoed. Het raster van de elkaar kruisende lanen krijgt nadruk door de bijna overal toegepaste laanbeplanting, in de vorm van zomereiken- of beukenlanen. Hier en daar komt Amerikaanse eik voor. Ook langs de buitenranden van de landbouwkamers zijn bomenrijen geplaatst, meestal zomereik, maar ook beuken komen voor. Tussen de lanen en de bomenrijen langs de landbouwpercelen liggen smalle bosstroken, vaak ook in rijen beplant. Daar waar de kamers niet bebost zijn bestaan fraaie contrasten tussen de besloten lanen en bosstroken en de open weiden en akkers binnen de kamers. In wintertijd bestaan door de smalle groenstroken door afwisselende doorzichten van kamer tot kamer en van lanen naar kamers.

Een enkel perceel is nog voorzien van naaldboutbos, aansluitend op de oorspronkelijke situatie ter plekke.

In het zuidelijke deel van het terrein bevinden zich summiere restanten van de groenaanleg uit de landgoed-, de klooster- en de recentere defensieperiode. Opvallendste element is het grote grasveld binnen en langs de dubbele gebogen oprit naar de bebouwingskern. Bij de voormalige kloostervleugel staat een groep oude eiken, die als ensemble nog wel uit de landgoedperiode dateert en mogelijk deel uitmaakte van de tuinaanleg.

In de zuidwestelijke hoek van Vrijland, op het grote erf van het moderne landbouwbedrijf, resteren enkele kleine groepjes oude bomen, de vermoedelijke restanten van de in het verleden hier gelegen erven. Op het voorterrein staan solitaire en groepen bomen, die mogelijk restanten zijn van de oude parkaanleg met ronde weide.

De volgende groenstructuren- en elementen hebben hoge cultuurhistorische waarde als belangrijke relictten uit de ontginningslandgoedperiode:

- Alle behouden gebleven bomenlaanstructuren binnen het orthogonaal ingedeelde ontginningslandschap van Vrijland.
- Alle behouden gebleven bomenrijen langs de buitenzijde van de landbouwkamers.
- Alle overige relictten van oude bomenlaanstructuren binnen en langs het landgoed.
- De groep oude eiken ten noordoosten van de voormalige kloostervleugel.
- De groepjes oude bomen in het zuidwestelijke deel van Vrijland (erf landbouwbedrijf).

De cultuurhistorische waardenkaart geeft een goede indruk van de nadrukkelijk aanwezige historische groencomponent op het landgoed Vrijland.

7.2 Waardevolle groenstructuren op de bomenlijst

In het onderzoeksgebied bevinden zich geen historische groenstructuren die op de waardevolle bomenlijst van Arnhem als zodanig zijn gekwalificeerd.

8 OVERIGE CULTUURHISTORISCHE WAARDEN

8.1 Cultuurhistorische waarden samengevat: algemene omschrijving

Het terrein van het voormalige landgoed Vrijland is van cultuurhistorische waarde vanwege de bijzondere historische gelaagdheid, die in het landschap en de artefacten uit uiteenlopende perioden zichtbaar en beleefbaar is gebleven. Het landgoed is in de aanleg en de grotendeels bewaarde hoofdstructuur een interessante en in zijn soort in Arnhem uitzonderlijke representant van de negentiende-eeuwse ontginningsgeschiedenis van de noordelijke delen van de gemeente. Uit de ontginningslandgoedfase zijn de gebiedscontouren, de hoofdstructuur en de interne indeling goed behouden gebleven, alsmede een belangrijk deel van de groene invulling van het terrein, gekenmerkt door landbouwkavels, bomenlanen en –singels, bospercelen, zichtlijnen en de fraaie schakering van open en besloten delen. Binnen deze op details later aangepaste structuur werden in de twintigste eeuw respectievelijk een kloostercomplex en een militair complex ingevoegd, beide met waardevolle bebouwingsensembles.

Het gebied kent een hoge tot zeer hoge cultuurhistorische waarde: het historische karakter is goed tot zeer goed behouden gebleven en in het gebied bevinden zich bijzondere historische kenmerken die maken dat het gebied goed beleefbaar is.

8.2 Tuinhistorische waarden: het ontworpen Vrijland

Na 1875 kreeg Vrijland zijn opmerkelijke orthogonale structuur volgens dambordpatroon, met kruisende bomenlanen, land- en bosbouwkamers, door de fijnmazigheid van de structuur en de kostbare beplanting van een vrij uitzonderlijke opzet. Hier speelt de functie van productiebos voor een liefhebbende en experimenterende houthandelaar, die tevens een representatieve buitenplaats voor ogen had. Vandaar de zonder twijfel bewust gekozen esthetische kwaliteiten van het gebied met zijn fraaie bomenlanen, afwisselende landschapsbeelden,

contrasten tussen gesloten en open delen en lange zichtlijnen, met in het voorste deel van het terrein een representatieve landgoedbebouwing.

In tuinhistorisch opzicht is de aanleg van Vrijland van groot belang als in deze vorm zeldzame representant van een fijnmazige orthogonale landgoedaanleg uit de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin functionele en esthetische aspecten tot een geheel zijn gesmeed. Van deze aanleg zijn substantiële delen gaaf behouden gebleven, met daarin belangrijke relictten van de oorspronkelijke landgoedperiode, de kloosterperiode en de tijd van de Werft.

8.3 Vrijland, als onderdeel van het complex van Vliegveld Deelen

In het bijzonder het noordelijke deel van Vrijland is van hoge cultuurhistorische waarde als belangwekkend onderdeel van het uit de Tweede Wereldoorlog stammende en door de Duitse bezetter opgezette omvangrijke militair vliegveld (Fliegerhorst) Deelen. Het gebied en de bebouwing zijn van rijkswege beschermd vanwege: “architectuurhistorische, stedenbouwkundige, historisch-geografische, techniekhistorische, krijgs- en cultuurhistorische en complex- en ensemblewaarden, die onder meer kunnen blijken uit de overwegend op lokale vormen geïnspireerde traditionalistische bouwtrant, uit de voor de bouwtijd kenmerkende onderdelen en details, uit de in het concept verwerkte, deels reeds in het landschap aanwezige en deels daarop geïnspireerde elementen, uit de handhaving van het authentieke beloop en de ten dele dito uitvoering van wegen en paden, uit de quasi-agrarische functies van de bebouwing en de gehandhaafde en quasi-agrarische gronden binnen de bospercelen, uit de relictten van technische innovatie - in dan het bijzonder die van het leidingennetwerk en van de constructietechniek - uit de binnen een eeuw eerder planmatig tot stand gekomen extensief-agrarische, landelijke schaakbordpatroon ingepaste militaire nederzittingsstructuur, waarin tot in detaillering doorgevoerde camouflage voorkomt, uit de samenhang van en met het totale militaire vliegveldconcept en de ruimtelijke hoofdlijnen en onderdelen van het

kampement, en uit de onderlinge verwantschap van de hierbij toegepaste vormen⁹ .

8.4 Vrijland als onderdeel van de collectie landgoederen in Arnhem

De gemeente Arnhem is rijk aan historische landgoederen en buitenplaatsen. Dit zijn stuk voor stuk getuigen van de bijzondere geschiedenis van het gebied, dat al vanaf de zeventiende eeuw grootschalig in de belangstelling kwam te staan als aantrekkelijk woon- en recreatiegebied voor welgestelden en zicht bood op lucratieve en experimentele ontginningsactiviteiten ten behoeve van bos- en landbouw. Vrijland behoort tot de jongere initiatieven, uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Ontginning en bosbouw waren primaire doelen, maar ook het bezit van een schilderachtig buitenverblijf voor jacht en verpozing stond de eerste eigenaars voor ogen. Zo verscheen een hele reeks gelijksoortige initiatieven in de noordelijke delen van Arnhem. Vrijland onderscheidt zich hier door de zeer bijzondere aanleg, die verwijst naar de interesses en behoeften van de verantwoordelijke eigenaar, de houthandelaar Coers. De fijnmazige geometrische aanleg met de vele bos- en landbouwkamers is uniek in het gebied, waar de moeilijke bodemgesteldheid beperkend werkte op de mogelijkheden. Coers heeft dan ook kosten noch moeite gespaard om het terrein geschikt te maken voor loofhoutteelt. De bijzondere structuur is goed overgeleverd, ondanks de verschillende functies, die het landgoed later heeft gehad en die ook hun sporen in het terrein hebben nagelaten.

Vrijland is een waardevol onderdeel van de collectie historische landgoederen in Arnhem, en neemt hierbinnen een bijzondere positie in door de uitzonderlijke verschijningsvorm en de intrigerende en complexe gebruikersgeschiedenis.

8.5 Archeologisch monument

In het terrein bevinden zich geen archeologische monumenten. Verder kent het terrein een lage archeologische verwachting op de Archeologische verwachtingskaart.

⁹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Omschrijving terrein en aanleg van Vrijland Noord, Monumentnummer: 529715 - Deelen/Vrijland-Noord.

9 WENKEN EN KANSEN

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geven we wenken voor behoud, versterking en presentatie van de cultuurhistorische kwaliteit in het onderzoeksgebied. Hierbij komen zowel ruimtelijke aspecten aan de orde als objectgerichte.

9.2 Wenken t.a.v. de karakteristiek van het gebied

Algemeen

- In het algemeen wordt aanbevolen het behoud van de belangrijke historische ruimtelijke structuren (zie paragraaf 5.2), de karakteristieke bebouwing (zie paragraaf 6.3) en de karakteristieke groenelementen (7.4) te overwegen;
- Een deel van Vrijland ontleent zijn karakter aan het agrarisch gebruik (bos- en landbouw). We bevelen aan dit agrarisch gebruik te handhaven en mogelijk ook meer zichtbaar te maken. Binnen de structuur van brede lanen / bomenrijen liggen percelen waarop verschillende vormen van landgebruik mogelijk zijn en die elkaar in de tijd kunnen afwisselen, net zoals dat tot nu toe is gebeurd: bos, hakhout, akkers, grasland. Ook een invulling met volkstuinten (zonder bebouwing) is mogelijk zonder de grote structuur van het landgoed aan te tasten. Neveneffect van dit laatste is dat het landgoed toegankelijk wordt en beter wordt benut.
- Behoud het onbebouwde karakter van het middendeel van het gebied;

Wegen en paden

- Accentueer / herstel waar nodig de lanenstructuur op Vrijland. Sommige lanen zijn door ondergroei en achterwege blijven van boomsnoei minder leesbaar geworden. Versterk het oorspronkelijke beeld en daarmee de hoofdkarakteristiek van het landgoed.

- Behoud het onverharde karakter van de paden. De hoofdlaan (middenas) zou een eenvoudige verharding kunnen krijgen. Was in de negentiende eeuw ook al aanwezig.
- Herstel de lanenstructuren in het noordelijke deel van Vrijland (Vrijland-Noord), maar doe dit met inachtneming van de karakteristieken en waardevolle functionele aspecten van het in de Tweede Wereldoorlog gerealiseerde complex.
- Herstel de zichtas door de centrale laan in Vrijland, door accentueren / herstellen van de laanstructuur en het amoveren van het hoog opgaande en dichte groen tussen de beide kloostergebouwen op het zuidelijke deel van het terrein.

Bos

- Behoud de diversiteit in de houtopstand van de bossen op Vrijland. Hierin is voor een deel de complexe ontwikkeling en het gebruik van het bos nog afleesbaar (beukenbos, hakhout, grove den, lanen).
- Machines waarmee tegenwoordig boswerkzaamheden worden uitgevoerd schaden het verfijnde reliëf. Bij boswerkzaamheden moet de uitvoerende partij richtlijnen krijgen over de inzet van machines en de verstoring van bosoppervlak. Dit reliëf bevat restanten van oude stuifduinkopjes; mogelijk zijn er ook nog niet opgemerkte restanten van grafheuvels of urnenvelden;

De dalas (laagte, oorspronkelijk deels watervoerend)

- Overweeg het weer watervoerend maken van de laagte in het middendeel van Vrijland (dalas). Maak de dalas, het laagste deel van het landgoed, beter zichtbaar. In zeer natte perioden kan zich op het laagste deel van het landgoed water verzamelen. Hier ligt de genoemde oost-west lopende as van een droog dal. Om het water dat vanuit het oosten kwam beter af te voeren naar het westen is, waarschijnlijk al bij de aanleg van het landgoed, een verlaging uitgegraven, met paden en lanen aan weerszijden en duikers onder de Hoenderloseweg en de middenlaan. De structuur van het landgoed is op deze dalas afgestemd,

zo blijkt uit de richting van lanen en percelen die in het centrale deel van het landgoed evenwijdig is aan de dalas. De laagte is dus een bepalend, en waarschijnlijk prominent zichtbaar gemaakt element van het landgoed geweest. De laagte begint nu te vervagen doordat deze deels is opgevuld met bosstrooisel, en dichtgroeit met bosopslag. Het is aan te bevelen deze laagte weer beter zichtbaar te maken. Wanneer bosopslag en het strooisel wordt verwijderd, komt de dalas met de laagte weer prominenter in beeld en is er kans dat er vaker water is te zien. De paden aan weerszijden van de laagte kunnen weer beter zichtbaar en begaanbaar gemaakt worden, net als de laanstructuren erlangs. Mogelijk is voorafgaand een kleine aanvullende veldstudie naar de ontwerptidee van dit deel van het landgoed nodig.

Bebouwing / objecten

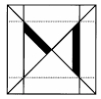
- Overwogen kan worden om gebouwen, objecten en complexen die van “zeer hoge cultuurhistorische waarde” zijn, indien nog niet gebeurd, te beschermen als gemeentelijk monument;
- Behoud en herstel van de bebouwing met hoge cultuurhistorische waarde;
- Handhaven van de bestaande schaal / dimensionering / oriëntaties van de waardevolle bebouwing en deze als uitgangspunt nemen bij nieuwe ontwikkelingen;
- Bij nieuwe bouwactiviteiten rekening houden met de verschillende sferen in het gebied (oud landgoed / kloostercontext op het zuidelijke deel van het terrein; militair ensemble op het noordelijke deel van het terrein);
- Zoek een passende functie voor de objecten van het voormalige kloostercomplex en probeer de onderlinge samenhang in de aanleg te versterken;
- Doe verdiepend en inventariserend (bouwhistorisch) onderzoek naar de mogelijke nog aanwezige kelderrestanten van het historische landhuis;
- Doe verdiepend en inventariserend (bouwhistorisch) onderzoek naar de vermoedelijke ijskelder;

Erfscheidingen, verlichting

- Niet passende lantaarnpalen in het zuidelijke deel van Vrijland opschonen;

9.3 Cultuurhistorische identiteit, bekendheid, beleving

- Vrijland heeft een bijzondere geschiedenis met unieke restanten en boeiende verhalen. De historische gelaagdheid is groot en overal is de geschiedenis leesbaar gebleven. Op veel plaatsen kan het verhaal van dit bijzondere gebied (beter) worden verteld aan de hand van de aanwezige structuren, ruimten, bijzondere gebouwen, objecten en het groen. Dit kan via traditionele informatiepanelen of zuilen, nieuwe media;
- Vertel het verhaal van het gebied ook in samenhang met de ontginningsgebieden rondom en de daar aanwezige militaire complexen.
- Het zuidelijke deel van het terrein is grotendeels vrij toegankelijk, maar het lijkt een afgesloten gebied. Maak de toegankelijkheid uitnodigender, eventueel met welkomstbord met informatie over de landgoedaanleg.
- Wat betreft het noordelijke deel, Vrijland Noord: dit is een niet toegankelijk en door defensie gebruik terrein. Het is te overwegen dit bijzondere gebiedsdeel met zijn unieke gebouwen incidenteel en onder begeleiding toegankelijk te maken voor een breed publiek (rondleiding), zodat de geschiedenis van het landgoed Vrijland in al zijn dimensies kan worden beleefd.

9.4 Beschermd gezicht

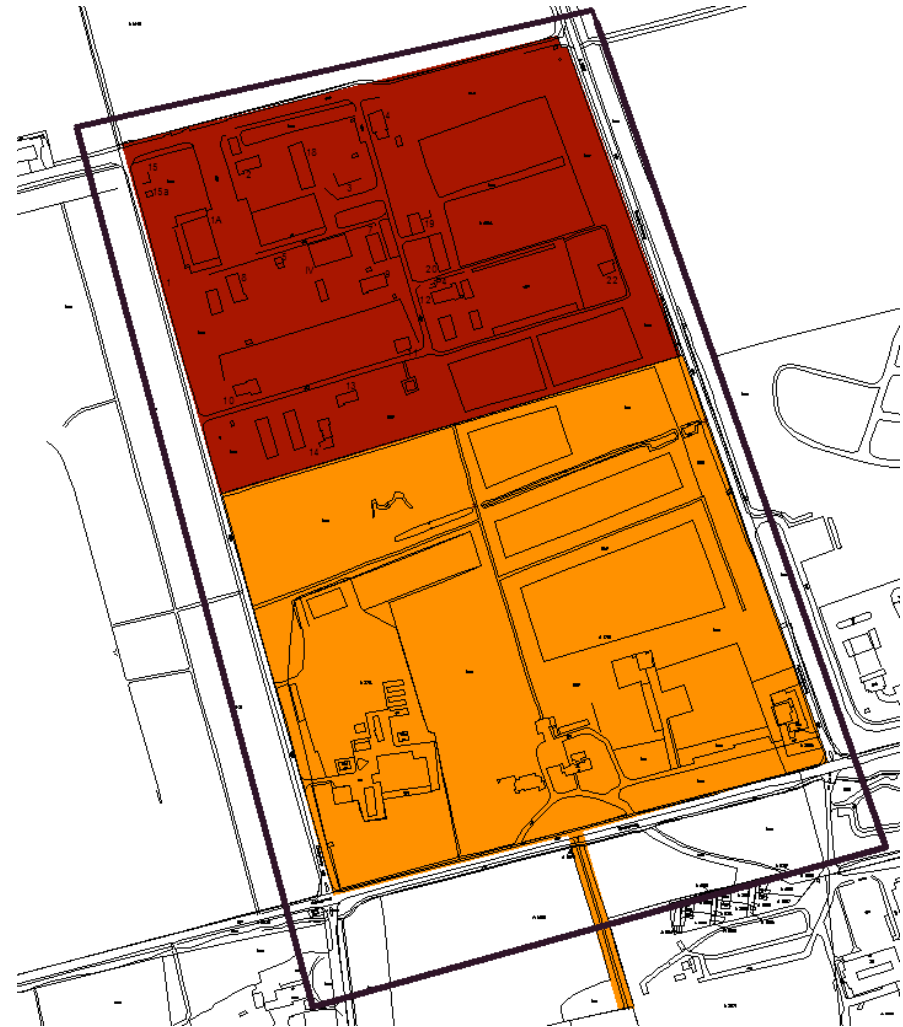
De meeste landgoederen en buitenplaatsen in Arnhem zijn in de afgelopen jaren aangewezen als gemeentelijk beschermd gezicht. Vrijland komt daar, gezien de hoge cultuurhistorische waarden, uiteraard ook voor in aanmerking.

Op de hiernaast afgebeelde kaart is een voorstel voor de begrenzing van het beschermde gezicht / monument weergegeven.

Het noordelijke deel van Vrijland is reeds beschermd als rijksmonument (terrein met aanleg en bebouwing).

9.5 Beheer

Er bestaat een onlosmakelijke ruimtelijk en historische samenhang tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van Vrijland, ondanks de uiteindelijke zelfstandige ontwikkelingen die beide gebieden hebben ondergaan en de thans aanwezige fysieke scheiding in functie. Om de cultuurhistorische waarden van het geheel goed te kunnen borgen wordt een eenheid in beheer aanbevolen.

In rood het al beschermde gedeelte van Vrijland (Vrijland Noord). In oranje het gebied dat als beschermd gezicht of monument zou kunnen worden aangewezen. Zie paragraaf 9.4.

10 LITERATUUR/BRONNEN

- *Ach lieve tijd. 750 jaar Arnhem, de Arnhemmers en hun groen.* Zwolle 1983
- Alting, H.J. en B.G.H. Slegers (Commando DienstenCentra), *Inrichtingsvisie Vrijland. Definitief, versie 1.0 Objecten Vrijland Noord (33C04) Oud & Nieuw Vrijland (33D06)*, 2009.
- Barends, S. (red.), *Het Nederlandsche Landschap. Een historisch-geografische benadering*, Utrecht 1995
- Beltman, I., *Duits Deelen. Van vliegbasis tot jeugdzorg*, Zutphen 2007.
- Boshoven, E.H., A. Buesink, N.J. Krekelbergh, L.A. Tebbens, Archeologische Verwachtingskaart Arnhem-Noord. BAAC rapport 05.357 2008.
- Coers, R., "Het landgoed Vrijland gelegen te Schaarsbergen", in: *Arnhem de genoeglijkste*, 10 (1990), nr. 3, p. 113-127.
- Commando DienstenCentra Ministerie van Defensie, *Terreininrichtingsplan MC Vrijland Noord en Oud&Nieuw Vrijland*, 2011 (niet gepubliceerd).
- *Excursiegids Deelen / Schaarsbergen*, DGW & T, 4 juli 1997, niet gepubliceerd.
- Keverling Buisman, F. (hoofddred.), *Arnhem tot 1700*, Utrecht 2008
- Idem, *Arnhem van 1700 tot 1900*, Utrecht 2009
- Idem, *Arnhem in de twintigste eeuw*, Utrecht 2004
- Knap, W. & Vergouwe, G.F.C., *Arnhem 1233-1933*, Arnhem 1933
- Lavooij, W., *Gebouwd in Arnhem. Jongere bouwkunst vanaf 1840*, Zutphen 1990
- *Kadastrale atlas van Gelderland 1832. Arnhem*. Arnhem 1982
- Markus, A., *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907 (herdruk 1965)
- Neefjes, J., *Oerbos, leefbos, heide en cultuurland: landschapsgeschiedenis van de stuwwal Ermelo-Garderen: historisch-geografische kartering van het landschap. Rapportage West-Veluwe-onderzoek*, 2006. (staat online op www.overland.nl)
- Potjer, M., *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf*, Amsterdam 2005
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, diverse redengevende beschrijvingen van complex, terrein en onderdelen Vrijland Noord, z.j.
- Roelofs, Rob, *Vernieling en vernieuwing. De wederopbouw van Arnhem 1945-1964*, Utrecht 1995.
- Schulte, A.G. & Schulte-Van Wersch, C.J.M., *Monumentaal groen. Kleine cultuurgeschiedenis van de Arnhemse parken*, Arnhem/Utrecht 1999 (Arnhemse Monumentenreeks deel 7)
- Stars, V. e.a., *Voetpaden in en om Arnhem*, Nijmegen 1989
- Stenfert Kroese, H.E., & Nijenesch, D.W., *Arnhem en zijn toekomstige ontwikkeling*, Arnhem 1919
- Stichting voor Bodemkartering, *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000. Toelichting bij de kaartbladen 33 West Apeldoorn en 33 Oost Apeldoorn*, 1979.
- Veerman, D., *Vliegveld Deelen, van last tot lust? De invloed die het vliegveld Deelen heeft gehad op de aanwezigheid van cultuurhistorische landschapselementen in de omgeving van Deelen*, afstudeeronderzoek Universiteit Utrecht, maart 2004.
- Vreeburg-Crone, J., Van sokkel tot grafsteen. Een zwerftocht over Gelderse landgoederen, in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 31 (2011) 2, 66-68.
- Werkgroep Historie Schaarsbergen (diverse auteurs), *Schaarsbergen. Van Zypendaal tot Kemperheide*. Uitgave van de Dorpsraad . Schaarsbergen ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan 1977-2002, Schaarsbergen 2002.

Websites

- www.watwaswaar.nl
- www.geldersarchief.nl
- www.gelderlandinbeeld.nl
- www.arneym.nl
- www.rce.nl

BIJLAGE 1: de karakteristieke gebouwen, objecten en ensembles in Vrijland

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Koningsweg	31	Kloostervleugel uit 1934, gebouwd naar een ontwerp van architect A.J.M. Vosman, als onderdeel van het in de jaren 1920 en 1930 gerealiseerde (vroegere) kloostercomplex van de Fathers of Mill Hill, dat bekend staat als Oud-Vrijland. Dit complex is vanaf 1957 tot 2009 in gebruik geweest bij Defensie. Uitwendig is het gebouw in de hoofdvorm en gevelindelingen behouden gebleven. De detaillering is gewijzigd, evenals het interieur. De gevels zijn later witgeverfd. Van cultuurhistorisch belang als onderdeel van het voormalige kloostercomplex..	
	Koningsweg	31d-2	Het betreft een in 1931 naar een ontwerp van architect A.J.M. Vosman gebouwde vrijstaande kapel, als onderdeel van het in de jaren 1920 en 1930 gerealiseerde (vroegere) kloostercomplex van de Fathers of Mill Hill, dat bekend staat als Oud-Vrijland. Dit complex is vanaf 1957 tot 2009 in gebruik geweest bij Defensie. In- als uitwendig is het gebouw in de hoofdvorm en de detaillering overwegend gaaf bewaard gebleven. De gevels zijn later witgeverfd en aan de zuidwestzijde is de hier gelegen portaaluitbouw gewijzigd, maar het authentieke karakter bleef zeer goed herkenbaar. Het ontwerp toont verwantschap met de historische Engelse kerkbouw, hetgeen de Angelsaksische origine van de kloostercongregatie accentueert. In het kerkenlandschap van de gemeente Arnhem neemt het object een bijzondere positie in.	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Koningsweg	31d-2a	Poort annex klokkentoren uit circa 1925-1930 naar ontwerp van de Deventer architect A.J.M. Vosman. Maakt deel uit van het vroegere kloostercomplex van de Fathers of Mill Hill dat bekend staat als Oud-Vrijland. Dit complex is vanaf 1957 tot 2009 in gebruik geweest bij Defensie. In deze periode is de poort deels dichtgemetseld en omgevormd tot een herdenkingsmonument voor de Eerste Divisie '7 December', maar de gedenktafel zelf bevindt zich nu op de nabijgelegen Oranjekazerne. Ondanks de wijzigingen en de vernieuwing van de kap is het authentieke karakter van de vroegere poort goed herkenbaar gebleven. Het gebouwtje vormt een wezenlijk en waardevol element als onderdeel van het ensemble waartoe ook de kapel van het vroegere kloostercomplex behoort.	
	Koningsweg	31a	Rond 1956-1957 gebouwd als stafgebouw van de Eerste Divisie '7 December'. Deze divisie was bedoeld voor het herstel van de orde in Nederlands-Indië en om er de overgang naar grotere zelfstandigheid voor te bereiden. Het complex is uitgevoerd in een sobere traditioneel-zakelijke stijl ('shake-hands'). Het naderhand uitgebreide complex bestaat uit enkele geschakelde rechthoekige tweelaags bouwvolumes met pannengedekte schilddaken en bakstenen gevels, waarvan de geveldelen in de tweede bouwlaag wit zijn geschilderd. De voorgevel heeft een entreepartij met portiek, betonnen omlijsting en kolommen. Voorts houten kozijnen en ramen.	
	Koningsweg	zn	Vermoedelijk als ijskelder gebouwde onderaardse ruimte op het oostelijke deel van het voormalige landgoed, nabij de vroeger watervoerende laagte in het gebied. De kelder heeft gemetselde wanden en een kleine overwelfde ruimte. Datering rond het einde van de 19de eeuw.	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
				
	Koningsweg	zn	Duiker onder de Hoendeloseweg, behorend bij de vroegere watervoerende laagte in Vrijland. Deels bakstenen, deels betonnen constructie met duiker en keermuurtjes.	
	Koningsweg	zn	Duiker onder de centrale middenlaan door Vrijland, behorend bij de vroegere watervoerende laagte op het landgoed. Aan weerskanten van de weg bevindt zich een bakstenen keermuurtje, gemetseld in machinale steen in kruisverband en afgedekt met een rollaag.	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 1A, Junkershalle	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw IV, hangar	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 1, schuur	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 2, magazijn	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 3, administratiegebouw	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 4, expeditiegebouw	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 5, motorwasserij	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 7, radiomontage en -reparatie	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 8, motoronderhoud en -reparatie	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 9, kabelopslag	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 10, verfspuiterij	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 11, accuwerkplaats	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 12, magazijn	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 13, parachutepakkerij	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 14, ketelhuis met kolenopslag	

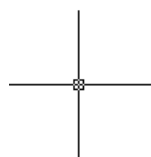
Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 15, transformatorhuis	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 15a, transformatorhuis	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 18, legeringsbarak	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 19, legeringsbarak	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 20, kledingmagazijn en sportruimte	
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw 21, verbindingsbunker	

Foto NB: de foto's van de objecten op Vrijland Noord zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst v/h Cultureel Erfgoed	Adres		Karakteristiek	Waarde Zie kaart
	Deelen / Vrijland Noord		Gebouw P4, schuur	

LANDGOED VRIJLAND, ARNHEM
Cultuurhistorische analyse
Waardenkaart bebouwing, objecten, groenelementen, structuren

■ Grens onderzoeksgebied

Objecten

- Zeer hoge cultuurhistorische waarde (■ beschermde monumenten)
- Hoge cultuurhistorische waarde
- Attentie waarde
- Indifferentie waarde

Groen

- Monumentale en waardevolle bomen, lijst gemeente Arnhem
- Overige karakteristieke bomen (dooromvang) en groenstructuren
- Waardevolle open groene ruimte (weide, akker, grasveld)
- Waardevolle gesloten groene ruimte (bos)
- Waardevolle parktuinachtige aanleg

Structuren

- Weg / pad, voor 1850, zeer hoge waarde
- Weg / pad, na 1850, zeer hoge waarde (landgoedperiode)
- Voormalige watervoerende laagte

Overige artefacten en elementen

- Oude duiker
- Historische ziontas

VERBODEN TOEGANG

BIJLAGE 2 Omschrijving van het complex (bron Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, monumentnummer 529715, Deelen / Vrijland-Noord. Van alle afzonderlijke onderdelen zijn aparte omschrijvingen opgesteld, raadpleegbaar in het monumentenregister (monumentenregister.cultureelerfgoed.nl).

De terreinbeschrijving is hier als bijlage opgenomen, omdat het document ook informatie verschaft over de terreinaanleg en indeling, als aanvulling op de analyse.

Complex van een TECHNISCH EN FACILITAIR CENTRUM VRIJLAND-NOORD ten dienste van vliegtuigen, onderdeel van Vliegveld Deelen, bestaande uit:

TERREIN met AANLEG

Gebouw I A - Vliegthangar Junkershalle

Gebouw IV A - Vliegthangar

Gebouw 1 - SCHUUR

Gebouw 2 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 3 - MILITAIR ADMINISTRATIEGEBOUW

Gebouw 4 - EXPEDITIEGEBOUW

Gebouw 5 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 7 - KANTINE EN ONTSPANNINGSGEBOUW

Gebouw 8 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 9 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 10 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 11 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 12 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 13 - MILITAIR GEBOUW MET TECHNISCHE FUNCTIE

Gebouw 14 - KETELHUIS MET KOLENOPSLAG

Gebouw 15 - TRANSFORMATORHUIS / ELEKTRICITEITSHUIS

Gebouw 15a - TRANSFORMATORHUIS / ELEKTRICITEITSHUIS

Gebouw 18 - LEGERINGSBARAK

Gebouw 19 - MILITAIR GEBOUW

Gebouw 20 - MILITAIR GEBOUW

Gebouw 21 - BUNKER

Gebouw P 4 - SCHUUR

Het vierde gebouwencomplex van Fliegerhorst Deelen kwam tot stand op de gronden behorend tot de voormalige ontginningsboerderij Vrijland, met name op het noordelijk deel daarvan - vandaar de huidige naam Vrijland-Noord. Vrijland-Noord is in hoofdzaak gebouwd in de relatief korte periode februari tot mei 1941, ondanks het feit dat hier van veel 'Sonderbau' sprake was. In de Duitse tijd was Vrijland-Noord bekend onder de prozaische naam 'Die Werft'; het dicht tegen het eigenlijke vliegterrein gelegen complex werd als het technisch hart van de luchthaven gebouwd en omvatte tal van mechanisch- en materiaaltechnische disciplines. De functies van vele gebouwen hadden dan ook direct of indirect betrekking op onderhoud en reparatie van vliegtuigen. Ook waren er behuizingen voor gerelateerde functies, zoals de boordradiomontage, de montage van boordwapens en de parachutevouwerij; uiteraard omvatte Vrijland-Noord ook diverse magazijnen. Vrijland-Noord kwam tot stand binnen de rechthoekige lanen- en veldenstructuur van het bestaande en reeds eerder gevorderde, uit de jaren '20 en '30 van de 20e eeuw daterende kloostercomplex van de Engelse 'St. Joseph's Foreign Missionary Society', dat op zijn beurt in zogenoemde paviljoenstructuur was gerealiseerd op de 19e-eeuwse ontginningen van Vrijland.

De inpassing in deze - in het bijzonder in de noordelijke helft van het terrein - sterkgeometrische ruimtelijke structuur - ook het kloostercomplex voegde zich hiernaar - vergde een totaal andere insteek dan die van de drie eerdere kampen, en Noord-Vrijland is dan ook 'overzichtelijk' ingericht, met ordelijk en haaks op de lanen en haaks op elkaar gesitueerde gebouwen op onderling ook nog relatief grote afstand. Het feit dat zo nadrukkelijk rekening is gehouden met de bestaande en sterk van de andere locaties afwijkende ruimtelijke structuur, onderstreept op uitzonderlijke wijze de betekenis die camouflage had bij de totstandkoming van het vliegveld en de kampementen. De bebouwing omvatte een flink aantal 'Sonderbau' van verschillend uiterlijk en van sterk verschillend

formaat - maar op overwegend rechthoekige plattegronden. Een aantal panden vertoont kenmerken van landelijk bouwen in traditionalistische trant - maar dan wel met schervrije plaatijzeren luiken - en was op die wijze gecamoufl eerd. Behalve gebouwen onder zadeldak en onder daken met wolfseind of (ingezwenkte) schilddaken, werden er twee verschillende hangars opgetrokken. De ene was van het zogenoemde Hobagtype, de andere – de enige op Vrijland-Noord nog bestaande Duitse hangar - was een zogenoemde 'Junkershalle', genoemd naar de ontwerper rma: vliegtuigbouwer Junkers. Deze hal wordt gedekt door een brede boogsegmentvormige overkapping en is links en rechts voorzien van uitbouwen; hij was de belangrijkste hangar van 'Fliegerhorst Deelen' en stond bekend als de 'Werfthalle'. De meeste panden zijn traditionalistisch van stijl, met slechts 'noodzakelijke' moderne details, zoals schervrije twee centimeter dikke plaatstalen luiken, gewapend betonnen plafonds en soms ook kelders of souterrains. Karakteristiek zijn het circa 50 cm dikke muurwerk ('Feltmäßig verstärkt') van het merendeel van de gebouwen en de met pannen gedekte, al dan niet afgewolfde zadeldaken en schilddaken, die meest worden gedragen door houten kapconstructies op basis van spanten en sporen. De plaatstalen luiken zijn meestal slechts aan een zijde van beschildering in (zandloper- of) lijstpatroon voorzien; de andere kant, die in gesloten toestand naar buiten is gekeerd, is gewoonlijk effen groen. Na de oorlog zijn de gebouwen opnieuw benut - gewoonlijk in een functie die aansloot bij de oorspronkelijke - en zijn ook de zolders van enige gebouwen ingericht. Hiertoe zijn onder meer voorzieningen verbeterd en werden op zolderniveau langgerekte dakkapellen aangebracht. Vaak zijn tevens de plafonds verlaagd, is een gedeelte van ramen, deuren en houten trappen vernieuwd of gewijzigd, en is de technische infrastructuur vervangen. De ruimtelijke indeling - behalve die van de meeste zolders - bleef meestal intact, al hebben hier en daar wel wat toevoegingen plaatsgevonden. Verder heeft al zeer kort na de oorlog verdichting van de bebouwing plaatsgehad: er zijn onder meer enkele grotendeels ijzeren hangars en ook enige bakstenen panden bijgebouwd. Van deze laatste zijn er op Vrijland-Noord enkele in twee bouwlagen uitgevoerd. De laatste jaren hebben meer en meer gebouwen hun operationele militaire bestemming verloren en in enkele

gevallen heeft dit tot snelle degradatie ervan geleid, met name in het geval van de Junkershalle.

Naast de hierna afzonderlijk beschreven gebouwen omvat Vrijland-Noord verder onder meer de grote Hangar H2 (ten oosten van Hangar 1 - de Junkershalle), een aantal na de oorlog gebouwde bakstenen barakken (zoals de nummers 23, 24, 22, 29 en 30), het woonhuis 17 (ongeveer halverwege aan de zuidzijde van de noordelijke oost-west gerichte weg) en een aantal bluswaterbunkers (zoals G7 iets ten oosten van gebouw 5, en G8 iets ten zuidwesten van gebouw 8). Tot slot van deze niet uitputtende opsomming telt het terrein enkele platforms en opstelplaatsen voor vlieg- en voertuigen en vele betonnen omheiningpalen met recent prikkeldraad of andere vormen van afrastering. Na de oorlog werd een krappe helft van het terrein - in hoofdzaak in het zuidelijke deel - opnieuw in particuliere hand gegeven en werd de bestaande boerderij ter plaatse weer in gebruik genomen. Het zuidoostelijk deel met de vroegere hoofdingang van het vliegveld en ook de voormalige kloostergebouwen werden eerst weer betrokken door de eigenaren, maar in 1957 vertrok de congregatie en kwam het in handen van defensie, en tot op de dag van vandaag zijn de gebouwen onderkomens voor militaire functies. Met de splitsing in de jaren '50 werd een onderscheid tussen Vrijland-Noord – het beschermde complex - en overig Vrijland een feit.

Waardering van het complex

Complex van een technisch en facilitair centrum ten dienste van vliegtuigen, van algemeen belang als relatief gaaf onderdeel van een uit de Tweede Wereldoorlog en in beperkte mate ook nog enkele jaren daarna stammend en hoofdzakelijk door de Duitse bezetter opgezet groot militair vliegveld, vanwege: architectuurhistorische, stedenbouwkundige, historisch geografische, techniekhistorische, krijgs- en cultuurhistorische en complex- en ensemblewaarden, die onder meer kunnen blijken uit de op lokale vormen geïnspireerde traditionalistische bouwtrant, uit de voor de bouwtijd kenmerkende onderdelen en details, uit de in het concept verwerkte, reeds eerder in het artefactiële landschap aanwezige elementen, uit de relictten van technische innovatie, uit de aan de vooraf bestaande schaaqbordstructuur

aangepaste en tot in detaillering doorgevoerde camouflage, uit de samenhang van en met het totale militaire vliegveldconcept en de ruimtelijke hoofdlijnen en onderdelen van het kampement, en uit de onderlinge verwantschap van de hierbij toegepaste vormen.

Redengevende omschrijving terrein met aanleg

Omschrijving

De bodem van Vrijland Noord en omgeving bestaat uit zand en maakt deel uit van een relatief vlak deel in de door gletscherijs opgestuwde zuidelijke Veluwe. Vrijland(Noord) is gelegen aan de noordzijde van de langs de zuidzijde van de Kemperberg globaal oost west lopende kaarsrechte Koningsweg, die in rudimentaire vorm zou dateren uit het laatste kwart van de 17e eeuw de tijd dat stadhouder Willem III koning van Engeland was. De Koningsweg is nog steeds als een belangrijke verbinding en als een ruimtelijk structurerend element aanwezig, mede doordat hij als ontginnings en nederzettingsbasis fungeerde. Oostelijk van de Kemperberg werden vanaf het midden van de 19e eeuw aan weerszijden van de Koningsweg, met name op gronden van de locale adel en / of grootgrondbezitters, ontginningslandgoederen gesticht met daarop (pacht)boerderijen, waaronder ook het particuliere Vrijland. Vrijland was al vroeg scherp 'afgetekend' in het landschap op het vrijwel rechthoekige, ca. 800 x 500 m grote terrein tussen de Koningsweg (z), de hiermee evenwijdig gerooide achtergrens van de ontginningen (n), de Oost Vrijlandweg (nu Hoenderloseweg) (o), de West Vrijlandweg (grens met de ontginning 'Petersburg') (w). In de praktijk bleek het boeren op de schrale Veluwegronden niet gemakkelijk en al spoedig werd de bosbouw dominant en bleven slechts op vrij beperkte schaal akkers en weiden in het gebied in gebruik, en dan met name in de nabijheid van de boerderijen. Als nevenverschijnsel van de bosbouw verscheen een net van onverharde, elkaar overwegend rechthoekig kruisende boslanen in het gebied ten noorden van de Koningsweg, een ontwikkeling die goed te volgen is op topografische kaarten uit de jaren ca. 1870 1930. In het geval van Vrijland werd het terrein vanaf 1871 door een houthandelaar ingericht met een ten dele

symmetrisch en vooral in de noordelijke helft voor een belangrijk deel tevens (vrijwel) haaks op elkaar staande lanen. Deze meestal kaarsrechte lanen, beplant met hoog opgaand loofhout, omsloten enige tientallen percelen productiebos en akkerland, vormden zowel in het veld als in het kaartbeeld en later vooral ook vanuit de lucht en op luchtfoto's een 'niet te missen' schaakbordpatroon. De boslanen bleven onverhard, de centrale noord zuid en oost west lopende assen uitgezonderd. Inmiddels was het terrein in 1897 alsnog overgegaan in handen van een adellijke eigenaar, Baron Van Heeckeren van Enghuizen, die er een ruim landhuis liet optrekken. Dit in vergrote vorm nog bestaande witte huis ligt aan de zuidzijde van Vrijland langs de Koningsweg. Ruim 20 jaar later kwam Vrijland opnieuw in de verkoop en ditmaal kwam het in handen van de Engelse rooms katholieke congregatie 'St. Joseph's Foreign Missionary Society, Trustees Cardinal Vaughan and others' een brede vakopleiding voor missionarissen. Een deel van het toenmalige Vrijland en met name het zuidwestelijk deel werd in de jaren 1924 1928 onder leiding van architect A. Vosman bebouwd met een kapel en met enige vrijstaande kloostergebouwen, die zich merendeels goed voegden in het bestaande lanenstelsel. In 1934 werd de villa uitgebreid, en verder werden meer en meer bospercelen gerooid om ruimte bieden voor oefening in akkerbouw en veeteelt op schrale gronden. Het kaartbeeld en de veldaanblik zijn in de eerste helft van de 20e eeuw dan ook sterk gewijzigd: rond 1930 was in het noordelijk deel van Vrijland buiten de boslanen amper meer opgaande begroeiing aanwezig; en opmerkelijk genoeg is er ook een duidelijk reliëf ontstaan: een deel van de agrarische gronden is enige tientallen centimeters afgezaand. (Een datering hiervoor is overigens niet bekend en valt ook niet uit de topografische kaart af te leiden). In de nazomer van 1940 werden de eerste Duitsers in de gebouwen gelegd van wat inmiddels Oud Vrijland was gaan heten en vanaf 1941 werd het hele bestaande complex gevorderd door de Luftwaffe. De kapel werd bioscoopzaal, de andere gebouwen werden als onderkomen van het vliegveldcommando benut, en in de loop van het jaar werden met name in het noordwestelijk deel van Vrijland het gebied van het in de voorafgaande jaren grotendeels gerooide productiebos verscheidene gebouwen opgetrokken, die deel zouden gaan uitmaken van het technische hart van Deelen: 'die Werft'. Bovendien werd de hoofdingang van het vliegveld op

Vrijland gebouwd: het nog bestaande pand op de hoek van de Koningsweg en de huidige Hoenderloseweg. Het aanwezige lanenstelsel en ook de erbinen liggende percelen agrarische gronden werden hierbij 'gerespecteerd' of liever: vanuit strategische motieven gehandhaafd, daar ze uitstekend als camouflage van de merendeels als boerderijen uitgedoste werkplaatsen en onderkomens konden dienen. Zonder morfologisch belangrijke wijzigingen te ondergaan kreeg het noordwestelijk deel van Vrijland aldus binnen zeer korte tijd, functioneel beschouwd, een geheel ander karakter. Zelfs het lanennetwerk werd niet noemenswaardig veranderd, zij het dat er opstelplaatsen voor (rollend) materieel en vliegtuigen moesten worden gerealiseerd. Wel werd een aantal verbindingen op het terrein nader verhard met 'typisch Nederlands' baksteenklinkerwerk, dat in verschillende patronen werd gelegd, terwijl de paadjes naar en rond de gebouwen op het terrein met 30 x 30 cm betontegels werden belegd. Verder werd het rechthoekige terrein geheel door in beton en draad uitgevoerde paal en hekwerken omsloten. Vermoedelijk mede uit oogpunt van camouflage is een duidelijke, uit de Duitse tijd stammende, versteende centrale appelplaats nauwelijks aan te wijzen, maar het op de kaart van omstreeks 1955 groene middenterrein tussen de zuidelijke en de centrale oost west gerichte wegen bood hiervoor wellicht gelegenheid, maar eventueel ook de opstelplaats ten oosten van de bebouwing. Zowel het patroon van wegen en paden als een deel van het oude verhardingsmateriaal is nog in het veld aanwezig of herkenbaar, terwijl vooral de in eerste aanleg uit het derde en vierde kwart van de 19e eeuw daterende, in rechthoekig geometrisch patroon uitgevoerde inrichting nog tot in detail aanwezig of herkenbaar is. Een belangrijk deel van de lanen is nog over volle lengte aanwezig en strekt zich uit van de Koningsweg tot aan de in de Tweede Wereldoorlog langs de noordgrens van Vrijland aangelegde rolbaan, en van de huidige Hoenderloseweg tot de huidige westelijke toegangsweg tot het terrein, terwijl ook een deel van de bos, weide en akkerpercelen nog aanwezig is. Een deel van de hoofdverbindingen is inmiddels voorzien van een asfaltslijtlaag, maar de kleinere wegen en de paden verkeren nog in een toestand die aan die van 1940 herinnert. Zo zijn er bij de meeste gebouwen betontegelpaden aanwezig, terwijl een groot deel van Vrijland het

zelfs nog moet doen met onverharde boslanen. Ook van de in de oorlog aangelegde omheining zijn gedeelten van de paalwerken nog min of meer intact. Bij de inrichting van het noordelijk deel van 'die Werft' werd doelbewust gebruik gemaakt van de bestaande vakkenstructuur en werden de gebouwen keurig in het gelid binnen de vakken opgericht, vrijwel zonder uitzondering in de nabijheid van een van de lanen. Dit betekende niet alleen dat ze enigszins gecamoufleerd werden door de bomen, maar ook dat de desbetreffende vakken open bleven en een al dan niet geësceneerde agrarische functie konden houden. Ondanks het feit dat de gebouwen ordelijk werden gepositioneerd maakte hun concrete situering echter toch een ad hoc indruk. Ze werden op verschillende afstanden van de lanen geplaatst, met de daknok in verschillende richtingen, en ook waren ze verschillend van plattegrond en volume. De gebouwen werden zodanig uitgevoerd dat ze door hun dakvorm, beschilderde luiken, bijgebouwen en erven voor inheemse boerderijen konden doorgaan. De verschillend uitgevoerde dakvormen er werden vooral zadeldaken, wolfsdaken en schilddaken toegepast en de niet uniforme kleurstelling van de pannendeckking zorgden voor bouwwerkgebonden camouflage van deze objectief gezien 'opmerkelijk' gesitueerde militaire nederzetting. De rond 1945 en later toegevoegde gebouwen en hangars brachten uiteraard wel verdichting van het bebouwingsbeeld, maar van een aantasting van het karakter van Vrijland Noord was hierbij niet of nauwelijks sprake.

Vele voor functionele doeleinden en / of als onderdeel van camouflage op het kamp tot stand gebrachte artefacten zijn nog in het terrein herkenbaar of zo goed als ongeschonden aanwezig. Het betreft hier uiteraard in de eerste plaats de gebouwen, maar onder meer ook de als onderdeel van erfinrichting tot stand gekomen tegelpaadjes vormen nog markante facetten van de uit 1940 daterende detailinrichting van Vrijland Noord. Het ketelhuis, gebouw 14, was samen met andere op verschillende kampementen van Vliegvelde Deelen het hart van een der eerste wijkverwarmingssystemen in Nederland. Het kamp is hiertoe ondergronds voorzien van een netwerk van verwarmingsleidingen, waarvan op enige plaatsen de putdeksels en leidinggoten zichtbaar zijn. Additionele verwarming kon op locatie plaatsvinden via normale kachels of haarden. De elektriciteitsdistributie vond plaats vanuit het noordelijk van de huidige ingang

gelegen transformatorhuis (15); vermoedelijk vond het stroomtransport naar de gebruiker anders dan tegenwoordig gebruikelijk is integraal bovengronds plaats. Voor wat betreft (afval)waterlozing werd het septicsysteem gehanteerd: via een buizenstelsel met overloop en bezinkputten, dat was uitgevoerd in gietijzer, grespijp, metselwerk en beton, werd voor elk gebouw een afzonderlijke afvoer aangelegd. Het kamp omvatte verder een aantal bluswaterbunkers ondergronds, om ook beschikbaar te zijn bij vorst. De verschillende oorspronkelijk ondergrondse systemen zijn in meer of minder complete en originele vorm nog aanwezig en deels nog operationeel; van de bluswaterbunkers zijn er enkele nog goed herkenbaar, met water gevuld en dus bruikbaar. Het elektriciteitsnet is op het trafohuis na na de oorlog vervangen; hier en daar resteert nog wel schakel en bevestigingsmateriaal dat uit de bouwtijd zou kunnen stammen.

Waardering

TERREIN met AANLEG van Vrijland Noord, van algemeen belang als relatief gaaf onderdeel van een uit de Tweede Wereldoorlog stammend en door de Duitse bezetter opgezet groot militair vliegveld, vanwege: architectuurhistorische,

stedenbouwkundige, historisch geografische, techniekhistorische, krijgs- en cultuurhistorische en complex en ensemblewaarden, die onder meer kunnen blijken uit de overwegend op lokale vormen geïnspireerde traditionalistische bouwtrant, uit de voor de bouwtijd kenmerkende onderdelen en details, uit de in het concept verwerkte, deels reeds in het landschap aanwezige en deels daarop geïnspireerde elementen, uit de handhaving van het authentieke beloop en de ten dele dito uitvoering van wegen en paden, uit de quasi agrarische functies van de bebouwing en de gehandhaafde en quasi agrarische gronden binnen de bospercelen, uit de relictten van technische innovatie in dan het bijzonder die van het leidingennetwerk en van de constructietechniek uit de binnen een eeuw eerder planmatig tot stand gekomen extensief agrarische, landelijke schaakbordpatroon ingepaste militaire nederzittingsstructuur, waarin tot in detaillering doorgevoerde camouflage voorkomt, uit de samenhang van en met het totale militaire vliegveldconcept en de ruimtelijke hoofdlijnen en onderdelen van het kampement, en uit de onderlinge verwantschap van de hierbij toegepaste vormen.